

DERSİM'İN ŞECERESİ (I)

SEYFİ CENGİZ

Dersim'in soy ve yol şeceresine ilişkin bu yazı dizisi "Dersim ve Zaza Tarihi: Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek" başlıklı çalışmanın bir özetidir. Hayli hacimli olan bu çalışmanın okur kitlemizin bir bölümü tarafından incelenip anlaşılması güç olabilir. Beni elden geldiğince kısa bir özet çıkarıp yayınlamaya mecbur eden bu tür güçlüklerin ortadan kaldırılması istediğidir.

TZANİLER:

DERSİM ADI, DER VE SİN ETNİK ADLARININ BİR KOMBİNASYONUDUR

Tzaniler ve ülkeleri hakkında en ayrıntılı bilgileri Bizans-Sasani savaşlarını anlatan M.S. 6'ıncı yüzyıl Bizans tarihçileri Procopius ve Agathias'da buluyoruz. Her ikisi de bu halka Tzani (Tzan, Tzanic), ülkesine Tzanica diyorlar.

Bunlardan Procopius, "Tzanic ulusu"nun daha eskiden "Sani" adıyla bilindiğini not eder. Nitekim ondan asırlarca önce yaşamış coğrafyacı Strabo, bu halktan "Sanni" (Sani) adıyla bir Pontus kavmi olarak bahsetmektedir. Pliny (M.S. 23/24-79)'de de onlardan "Sanni"ler diye sözedilir.

Strabo, Pliny, Procopius ve Agathias; Tzani (Sani, Sanni) halkından ilk sözedilenler değildir. Başka isimler altında Xenophon'un ve Heredot'un da onlardan bahsettiğini biliyoruz. Çünkü, örneğin Procopius, onların ülkesini Trabzon sınırında gösteren Xenophon'un bu tarifinin yanlış olduğunu tartışmaktadır. Xenophon'da bu halktan ve ülkelerinden sözedilmemiş olsa Procopius'un bu sözleri yersiz olurdu. Saniler, Xenophon'un Anabasis'inde "Makronlar (Macrionlar)" adı altında Pontus'ta gösterilirler. Nitekim kendisi de Pontuslu olan Strabo (M.Ö. 58-M.S. 25), kendi zamanında Sanni adını taşıyan Pontus kavminin daha eskiden "Macron (Macrion)"lar diye bilindiğini yazmaktadır. Heredot da onlardan "Macron" adıyla sözetmektedir. Akamen imparatorluğunun 20 eyaleti ile bu eyaletlerde yaşayan aşiretleri ve halkları saydığı yerde, Heredot, kabaca Pontus'a tekabül eden 19'uncu eyaletteki aşiretleri ve halkları şöyle sıralıyor: Moschi, Tibareni, Macron, Mossynoeci ve Mare (Bk. Heredotus, III. Kitap).

Böylece Tzan (Sani) halkından Macron adı altında tarihin babası olarak anılan Heredot'ta da sözedildiğini görüyoruz (Heredot'un aktardığı Akamen imparatorluğunun eyaletleri listesinde, Ermenistan 13'üncü eyalettir).

Hatırlatmakta yarar var: Heredot'un aktardığı bu bilgilerin Darius'un M.Ö. 520 yılı dolayına ait Behistun yazıtından ve diğer yazıtlardan edinildiği genel bir kanıdır. Bu demektir ki, büyük olasılıkla Behistun yazıtında da Macron adı geçmektedir. Heredot'ta bu ad ("Macrone"), Darius'un oğlu Xerxes'in M.Ö. 481/480 yılında yaptığı Yunanistan üstüne sefere katılan halklar arasında da sayılmaktadır. Burada da 19'uncu eyaletteki Tibareni, Macrone, Moschi ve Mossynoeci adları geçer. Bu grubun hepsinin Moschi'ler gibi tevizatlandıkları, bunlardan Macrone ile Mossynoeci'lerin ortak bir kumanda altında savaşçıları kaydedilir (Bk. Heredotus, VII. Kitap).

Kısacası adı Heredot'ta ve Xenophon'da Macron, Strabo ve Pliny'de Sani (Sanni), Procopius ve Agathias'ta Tzan (Tzani) olarak geçen halk, bir ve aynı halktır.

Thomas Artsruni (M.S. 900), Tzanlar'dan Mamakanlar'ın "Chen" kolu diye sözeder. Chen, Tzan adının bir şeklidir. Chen formu Türkçe'de Çan şekline girmiştir.

Bu halkın daha başka adlarla bilindiği de olmuştur. Çünkü örneğin Arrian, Doğu Karadeniz kıyısında (yani Colchis, Lazica) yaşayan "Drille" (Darili, Drilae) isimli halkın büyük bir olasılıkla Pliny'deki "Sanni"ler ile bir ve aynı olduğunu düşünmektedir. Arrian'ın kurduğu bu özdeşliğe Toumanoff da katılmakta, buna Drille (Darili) ve Sanni denenenlerin Procopius'taki Tzaniler olduğunu eklemektedir. Kaynaklarda Colchis (Lazica) kavimlerinden biri olarak anılan Drille (Darili) halkının bu adının kökü Adontz'da Der (Dar) olarak yorumlanır. Onun açıklamasına göre bu adın son kısmı sadece bir sonektir (-eli, -ili).

Değişik çağlarda ve dillerde Macron, Sani (Sanni), Tzan (Tzani) ve Der (Drille, Dar-ili) adlarıyla bilinen bu halkın diğer bir adı da Dersim (Dersimli)'dir.

Şimdi bu sonuca nasıl varıldığını kısaca görelim.

Bugünkü Dersim ve Tercan'ın adı Xenophon'da Der-xene (Xer-xene) şekli altında geçer.

İlkin bir noktaya açıklık getirmeliyim: Xenophon'un Anabasis ve Cyropaedia adı eserlerini İngilizce baskılarından inceledim. Bu çevirilerde Derxene (Xerxene) adına bizzat rastlamadım. Bunu başka

kaynaklardaki referanslardan biliyorum. Örneğin bu kaynaklardan biri Taylor'dur. Besbelli ki, Xenophon'un kitabının orijinalinde ya da bazı baskılarında bu bilgi mevcuttu. Yoksa durup dururken kimse Xenophon'da böyle bir kavram geçtiğini söylemez. Kaldı ki, bu nokta çok önemli de değildir. Çünkü Xenophon bu kavramdan sözeden tek kişi değildir. Örneğin Strabo Makedonlar döneminin terminolojisinde mevcut olan Xerxene adından, bir diğer ünlü coğrafyacı Pliny (M.S. 23/24-79) ise bu adın Derxene şeklinden sözederler.

Araştırmacılar arasında genel kanı bu adların (Derxene, Xerxene) modern Dersim ve Tercan'a referans olduğudur. Ermeni kaynaklardaki Terjan (Dercan) ve Mananalı adları da bu aynı topraklara referanstı.

Dersim adı, Derjan şekli altında M.S. 5'inci yüzyılda yaşamış ilk Ermeni tarihçisi Agathangelos'tan beri Ermenistan tarih ve coğrafyasında anılmaktadır. Eski Dersimliler'in Dersim'e karşılık kullandıkları bir diğer ad olan Khalmem Ocağı (Kalman Ocağı, Mamekiye) ise, Ermenice kaynaklarda Mananalı (Mamanalı) şeklinde kayda geçmiştir.

Uzun sözün kısası, Dersim sözcüğü, Tzan (Tzan adı, Farsça'da ve Arapça'da Çin ve Sin şekillerine girmiştir), Der (Drille), Xerxene (Derxene) ve Derjan (Ter-can) adlarıyla ilişkilidir. Der-xene ve Der-jan (Ter-can) sözcükleri Farsça ve Arapça söylenişte Dersim şekline girmişlerdir.

Bu dönüşümün doyurucu bir açıklaması "Armenia in the Period of Justinian" adlı kitapta Prof. Nicolas Adontz tarafından yapılmış bulunmaktadır.

Ermenice'de Der-jan olarak söylenen adın Farsça ve Arapça söylenişte Der-Sim'e dönüştüğüne işaret eden Prof. Adontz, Dersim adını Der-Sim (Der-Jan, Ter-Can) şeklinde böler. Bu kombinasyonun ilk kısmı olan Der (Dar) sözcüğünün az önce bahsini ettiğimiz Drille (Darili) adından, ikinci kısmı olan Sim (Jan, Can) ögesinin ise Tzan (Jan, Çan, Çin, Sin) adından geldiğini söyler. Kısacası Dersim adı, kaynaklarda eski bir Pontus ve Colchis kavmi olarak anılan bir halkın adıdır. Bu halk değişik çağlarda ve dillerde Macron, Sani (Sanni), Tzan (Tzani), Darili vd gibi değişik adlar altında bilinmiştir. Bu halkın adının Dersim şekli, yine kendisine ait olan Der (Dar) ve Sin (Tzan) isimlerinin bir kombinasyonudur.

Dersim'de Der (Dar) sözcüğü yaygındır. Sık rastlanan L ve R seslerinin dönüşümüyle Del veya Deli gibi şekillere girdiği de vakidir. Bunun Dimli (Dimili) sözcüğüyle ilişkisi araştırılmaya değerdir.

Bir vakitler Derler (Darlar) ya da Tzanlar (Sinler) diye bilinenler, Dersimliler'in ta kendileridir.

Dersim adı da, tıpkı Türk, Kürt, Zaza, İngiliz, Alman ve diğerleri gibi etnik bir addır; tarihin çok iyi tanıdığı bir kavmin adıdır. Böyle bir addan yoksunmuşuz gibi bize başka adlar yakıştırılması cehaletin belirtisidir, en kötü cinsten bir kültürsüzlüğün, geriliğin ve fanatizmin ifadesidir.

Dersim adının "Gümüşkapı" anlamına geldiği şeklindeki görüş artık bırakılmak zorundadır. Dersim adının bu yorumu olsa olsa Gümüşhane'nin Dersim'e dahil olduğu dönemle ilişkili bir yakıştırmadır.

DERSİM'İN ŞECERESİ (II)

TZANİLER'İN ÜLKESİ:

TZANİCA (ESKİ DERSİM, ÇANESTAN), DAHA ESKİDEN HALDİYA ADIYLA BİLİLEN ÜLKEDİR

Tzanlar'ın ülkesinden Tzanica olarak sözeden Bizans tarihçisi Procopius, Xenophon'un Tzanlar'ın ülkesini yanlış tarif ettiğini, onu Trabzon'a sınır göstermekle yanlış olduğunu söyler. Onun aktardığına göre Trabzon ile Tzanlar'ın ülkesi arasında gerçekte geçilmez dağlar ve geniş bir bölge vardı. Tzanlar (Saniler), en eskiden beri Karadeniz kıyılarından çok içerde, modern Çoruh Nehri (eskiden Boas Nehri) ve İspir dolaylarında oturuyorlardı. Dolayısıyla Tzanlar, Procopius'un tarifine göre, başlangıçtan beri Ermeniler'le komşu idiler.

Procopius, Çoruh Nehri kaynaklarının Tzanica'daki İspir çevresinde olduğunu, bu nehrin burdaki Tzanika dağlarından doğup Lazica (Colchis)'da Karadeniz'e döküldüğünü yazmaktadır.

Tzanlar Bizans imparatoru Justinian (527-565) zamanına kadar bağımsız yaşadılar. İlk kez Justinian zamanında ve 530 yılı civarındadır ki onlara Bizans hakimiyeti ve bunu takiben de Bizans eliyle Hristiyanlık dayatıldı.

Agathias, Tzanlar'ın Karadeniz güneyindeki Trabzon yakınında yaşadıklarını, zaman zaman Pontus ve çevresine, Ermenistan içlerine talan akınları yaptıklarını yazar. Bizans'ın Tzanika'yı istila, işgal ve ilhak etmesini, onların yağma akınlarına başlar. Bizans'ın Tzanica istilası, onun anlatımına göre Colchis (Lazistan)'ten hareketle yapılır. Theodorus ve Rize kentlerinde karargah kuran Bizans ordusu, bu kentlerden yola çıkarak Tzanica'yı istila eder. Bu istila binlerce Tzani'nin öldürüldüğü bir katliamla başarılı. Böylece o tarihe kadar bağımsız yaşayan Tzaniler'e Bizans tarafından ilk kez

boyun eğdirilir.

Tzanlar, eski dönemlerde Ardasa ve Gümşhane'den Hemsin'e kadarki bölgede, tüm Parhar zincirinde, Çoruh ve Kelkit (Gayl) vadilerinde yaşadılar. Adontz'a göre Tzanika, Çoruh ile Karadeniz'in kıyı şeridi (Trabzon'a kadarki) arasında yeralan, Parhar zincirini içeren dağlık bir eyaletti. Çoruh vadisinde Sasani Ermenistanı ile, Tayk eyaletinde Hars ile sınırdı. Ermenistan ile Tzanika'yı ayıran sınır ise Parhar (Bolhar?) dağları zinciriydi. Bu dağların güneyine düşen Satala (modern Sadak), Bayburt ve Koloneia (Koyulhisar) Ermenistan'a dahillerdi. Adontz'a göre sonraki dönemlerin Eğer eyaleti, Tzanika (Canet)'yı da içine alıyordu. Eğer, Karadeniz'in Abhazya'dan Trabzon'a kadarki tüm doğu kıyısının adıydı.

Tzanlar'ın ülkesini Chaniuk adı altında Pontus'a yerleştiren ünlü Ermeni tarihçisi Moses Khorenatsi, Tzanica ve Haldiya (Khaltik) özdeşliği kurar. Prof. Adontz da ikisinin örtüştüğünü yazar. Daha eskiden Haldiya (Khaldiya) adını taşıyan bu toprakların sonraları Tzanika adını aldığını, Tzanika denen ülkenin daha gerilerde Haldiya (Khaldiya) diye bilinen bir ve aynı ülke olduğunu, onunla tamamen örtüştüğünü söyler.

Tüm bu bilgilerden ve tariflerden çıkan sonuç Tzanika'nın, Pontus veya Colchis ile değil, gerçekte eski Haldiya ile örtüştüğüdür.

Tzanika, daha eskiden Haldiya (Chaldia) diye bilinen ülkedir. Haldiler, ünlü Urartular'dır. Haldiya adı Urartular'dan kalmaz. Urartu yıkılışından sonra dağlara sığınan hakiki Urartulular, bu tarihten sonra kendi baş tanrıları Haldi'nin adıyla Haldiler diye bilindiler. Yerleştikleri dağlık ülke ise Haldiya adını taşıdı.

Kaynakların önemli bir bölümünde Tzanlar'dan eski bir Pontus ve/veya Colchis kavmi olarak sözedilmesi, Tzanlar'ın genişçe yayılmasından, çok eskiden beri asıl Tzanica'ya komşu bu bölgelerde de varolmalarından ileri gelmektedir. Bunun nedeni şu ya da bu nedenle etrafa doğru göçleri veya sürülmeleri olabilir. Söz konusu kaynakların onlarla ilk kez asıl Tzanica'nın kendisinden çok, Tzanica'ya komşu bu topraklarda karşılaştıkları anlaşılmaktadır.

Amasya Tarihi'nin yazarı da kendi kaynaklarına dayanarak Çanlar'ın eski bir Pontus kavmi olduğunu, daha İskender istilası öncesinde (Pontus kiralığı öncesinde) burada yaşayan kavimlerinden biri olduğunu söyler. Hatta Pontus kiralığının (337-63 M.Ö) başkenti Amasya'nın eski adı olan Harşene sözcüğünün bu halkın adından kaldığını kaydeder. Onun Çanlar dedikleri Tzanlar'dır. Tzan adıyla Türkçe söylenişte Çan (Can), Farsça ve Arapça'da Çin veya Sin şeklinde karşılaşıyoruz. Kadri Kemal Kop, Çanlar (Tzanlar)'ın bu bölgedeki varlığının Truva Savaşı kadar gerilere dayandığını öne sürer. Amasya Tarihi'nin yazarı Hüseyin Hüsameddin ve Kadri Kemal Kop, antik Pontus kiralığı yöneticilerini Çanlar (Tzanlar)'la ilişkili gibi görmektedirler.

1204 yılında Bizans hanedanı evi Comnenler tarafından kurulan Trabzon Devleti'nin kurulduğu topraklarda da Çanlar (Tzanlar), Haldiler, Lazlar ve başka halklar yaşıyordu.

Danışmendler'in bu bölgede hakimiyet kurmasını takiben Trabzon ve çevresi bu bölgenin eski halklarından Çanlar'ın adıyla Canik (Canit) diye bilindi. Canik adını alan bu eyaletin başta gelen kenti Trabzon'du. Amasya, Kastamonu, Samsun, Ordu, Giresun ve Sinop da bu eyalete dahillerdi. Kısacası Canik adını alan bu eyalet bu sırada kabaca antik Pontus ile örtüşüyordu. Trabzon Rum Devleti bu eyalette kuruldu ve yaklaşık aynı kentleri içerdi. Kirzioğlu'nun Kars Tarihi'nde yer verilen bilgilere göre daha önce Colchis adını taşıyan Lazika'nın da Canet (Rize-Acara arası) adıyla bilindiği dönemler olmuştur.

Böylece asıl Tzanika'nın yanısıra komşusu Pontus ve Colchis (Lazistan)'ın da Tzanlar'ın adıyla Canik ya da Canet adını taşıdıkları dönemler olmuştur. Bu durum Tzanlar'ın bir vakitler Pontus, Colchis ve asıl Tzanica sathında önemli bir varlık olduklarına işaret etmektedir.

Danışmendname'de Trabzon Rum Devleti topraklarına "Canik Eli" denmektedir.

Başkenti Kastamonu olan Çobanoğulları (Çobaniler, 1080?-1309) ile onların yerini alan Çandar-Oğulları (1309?-1461) beylikleri de kabaca Canik denen topraklarda veya bu toprakların bir kesimi üzerinde kuruldu. Çandar-Oğullarının adları bence Çan adından gelmez (Çan-dar). 1341-48 yılları arasında Akkoyunlular Çanlar'la ittifak haline Trabzon Rum Devleti üzerine akınlar yaptılar. Bu devletin sınırlarındaki Canik Beyliği ile Taceddin-Oğulları Beyliği bu akınlar sürecinde doğdular. 1456'da ise Safevi Şahı Cüneyt, kaynakların "Rafiziler" dediği yandaşları (içlerinde Çanlar da vardı) ile birlikte Trabzon Devleti üzerine yürüdü. Trabzon Devleti'nin çağrısı ile üstüne Osmanlılar'ın Rum (Sivas eyaleti) valisi Hızır Paşa yollandı. Geri çekilmek zorunda kalan Şah Cüneyt Akkoyunlu Uzun Hasan'a sığındı.

Safevi-Akkoyunlu ittifakı bu sırada başladı.

Osmanlılar döneminde Canik'in sınırları biraz daha farklı görünür. Cevdet Türkay'ın yayınladığı

Osmanlı kayıtlarında Canik Sancağı, Samsun'un yanısıra Bafra, Kavak, Akçay, Ünye, Satılmış ve Erim kazalarını içermektedir.

DERSİM'İN ŞECERESİ (III)

TZANİKA (ÇANESTAN)'DAKİ BAZI YERLEŞMELER

Tzanica adı; asıl Tzanica içinde veya dışında Chaniuk (Bk. M. Khorenatsi), Khaltik (Khaldia, Heldia), Canet, Canik (Djanik; Samsun; Ordu-Giresun bölgesi), Canca (modern Gümüşhane, Sansa, Sinoria), Chanzit (Handzit), Zanit, Çan ve Çanestan şekilleri altında ülke, bölge, kent veya köy adı olarak da sıkça görünür.

Kaynaklarda adları verilen Tzanika'daki bazı yerleşmeler şunlardır:

1. Tayk (Oltu, Orta Çoruh)
2. İspir
3. Gümüşhane (Kelkit vadileri): Gümüşhane bugün ayrı bir ildir.
4. Pasinler (Hasan Kale): Aşağı Pasin'in merkezi Mıcingerd, Yukarı Pasin'inki Avnik'ti.
5. Barchon,
6. Cena (Kena, Okena?)
7. Sisilisson: Kelkit civarındaydı. Eski adı Gayl'dır. Sonraları Ziziola olarak bilindi.
8. Longini Fossatum: Burada kamp kuran Roma generali Longinus'un adını taşır.
9. Tzanzacön: Sürmene civarındadır. Sonraki dönemlerin Zavzoka köyüdür. Adları Bizans tarihçisi Procopius'ta verilen Barchon, Cena, Sisilisson, Longini Fossatum ve Tzanzacön yerleşmelerinin Bizanslılar tarafından üs olarak kullanılan Tzanika sınırlarındaki kaleler oldukları tahmin ediliyor.
10. Hart (Charton): Bayburt yukarısında, Çoruh Nehri'nin batı kolu üzerinde. Burada Tzan aşiretleri vardı.
11. Kose: Trabzon'a yakın Kose adlı bölgede Tzan aşiretleri vardı. Tzanlar'ın toprakları ötesinde Procopius'un tarifine göre Karadeniz kıyısı boyunca uzanan Trabzon başkentli bölge vardı.
12. Horonon (sonraları Helenen köyü): Bizans, Tzanica ve Sasani Ermenistanı sınırlarının buluştuğu stratejik bir mevki. Bizanslılar Tzanika'ya ilk kez bu noktadan sızdılar. Üç yolun kesiştiği bu noktada Bizans imparatoru Justinian Horonon adında güçlü bir kale yapar ve bu ana üsten hareketle 530'larda Tzanika'ya egemen olur, onları zor yoluyla Hıristiyanlığa çevirir.
13. Şamalinikon: Bizans'ın Tzanika'da 530'larda ilk kiliseyi inşa ettiği yer.
14. Tercan

Yukarıda adı geçen yerler sonraları idari bakımdan genelde Erzincan ve Erzurum'a bağlı oldular.

11'inci yüzyılda, yani 1071 Deylemi-Selçuk istilasının hemen sonrasında Pontus'ta Danişmendler'in, Tzanica (Çanestan)'da ise Saltuklular'ın yükselişi bir tesadüf değildi. Kirzioğlu'nun aktardığı Saltuklular'ın şeceresinde, onların Çanestan (Tzanica)'dan geldikleri, daha doğrusu Çanestanlı oldukları kayıtlıdır. Ama Çanestan, Kirzioğlu'nun kendisi de dahil olmak üzere Turancı-Türkçü kaynaklarda iddia edildiği gibi Kaşgar değil, eski Tzanica'dır.

Erzurum merkezli Saltuklular Beyliği'nin hudutlarının kabaca eski Tzanica ile örtüştüğü söylenebilir.

Saltuklular Beyliği; Kars, Pasinler, Erzurum, Gümüşhane, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Tercan ve modern Dersim'in önemlice bir bölümünü içeriyordu ki, bu sınırlar yaklaşık olarak antik Tzanica (Çanestan)'nın da sınırlarıydı. Yer yer Sanduk, Sandak veya Sunduk şekli altında karşılaştığımız Saltuk adının kendisi bile San (Tzan) adıyla ilişkili görünüyor.

Saltuklular'ın batısındaki Kemah, Erzincan ve Şebinkarahisar çevreleri ise, 11'inci asırda merkezleri Erzincan olan Mengücekler'in elindeydi.

Kirzioğlu'nun aktardığı şecerede Melik Saltuk ile Melik Mengücek kardeş gösterilirler.

Tzanika'nın sınırları konusunda Osmanlılar döneminin Erzurum Eyaleti de kabaca bir fikir verebilir.

Doğu Dersim ve Erzincan'ı da içeren bu eyalet büyük ölçüde eski Tzanica topraklarına tekabül ediyordu.

Evliya Çelebi 1534'te kurulan Erzurum Eyaleti'ne bağlı 12 sancağı şu şekilde saymaktadır:

Erzurum (Paşa Sancağı), Şarki Karahisar (Şebinkarahisar, Karahisar-ı Şarki), Kiği, Pasin, İspir, Hınıs, Malazgirt, Tekman, Kuzuçan, Tortum, Meçengirt (Mecinkerd, Mıcingert), Namervan (Mamrovan, Namrevan).

DERSİM'İN ŞECERESİ (IV)

MAMAKANLAR TZAN ORİJİNLİDİR (MAMAKANLAR VE TZANİLER AYNIDIR)

Destanlarda aşiretler ve kavimler kural olarak kişi adlarında temsil edilir.

"Dersim ve Zaza Tarihi – Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek" başlıklı çalışmamda, Dersim'in Khla Mem-Khal Ferat geleneğindeki Khal Mem adının Mamakanlar adıyla bilinen halka, Khal Ferat adının ise Partlar'a referans olduğunu, geleneğimizin Khal Mem Oğulları (Domane Khal Memi) dediklerinin Mamakanlar, Khal Ferat Oğulları dediklerinin ise Partlar olduğunu söyledim. Adı geçen çalışmamda bu sonuca nasıl vardığımı ayrıntılı olarak izah ettiğim için bu özetle bu ayrıntılara girmeyeceğim. Partlar'ın (Khal Ferat grubu aşiretleri) Dersim'e gelişi çok daha geç bir tarihe rastlar. Bu gelişin öyküsüne bu dizinin sonraki bölümünde tekrar değineceğim.

Mamakanlar (Khal Mem grubu aşiretleri), Dersim'de Partlar'dan çok daha eskidir. Dersim'e adlarını verenler bu toprakların çok eski yerlileri olan Tzanlar, diğer bir adlarıyla Mamakanlar'dır.

Tzan ve Mamakan, bir ve aynı halkın veya bu halka mensup farklı boyların adlarıdır.

Dersim adı Tzanlar (Derler, Sinler)'dan, Eski Dersim'in alternatif adları gibi kullanılan Ocağе Khalmemi (Kalman Ocağı) ve Mamekiye gibi adlar ise Mamakanlar'dan kalmaz.

Adontz'a göre Mamakan adının aslı Mamik veya Mamak'tır.

Bu kısımda Mamakanlar hakkında bir özet vermekle yetineceğim.

MAMİK-KONAK RİVAYETİ

Mamakanlar'ın kendi orijinleri hakkındaki geleneği ilk Ermeni tarihçileri tarafından, özellikle Mamakan Evi'ne mensup tarihçilerce M.S. 5'inci yüzyıldan itibaren kayda geçirilmiştir.

Bu rivayet onların bugünkü Dersim ve çevresine Çin (Sin)'den geldiğini söyler. Sözü ettiğimiz bu rivayette, Çin kiralılığında ikinci adam olan Prens Karnam (Prens Karnama) adında biri ile onun Mamik (Mamgo, Mamkun) ve Konak adında iki oğlundan sözedilir. Prens Karnam ölünce, onun dul karısı, yani Mamik ve Konak kardeşlerin annesi, Çin kiralıyla evlenerek ülkenin kiralıçesi olur. Bu evlilikten Chenbakur adında bir oğlu dünyaya gelir. Çin kiralı ölünce tahta Chenbakur çıkar. Onun anne tarafından kardeşleri olan Mamik ve Konak buna karşı çıkar, tahtı ele geçirmek üzere kendi yandaşları ile birlikte ayaklanırlar. Böylece kiralılığın ordusu, soylular sınıfı ve halkı ikiye bölünür. Sonuçta iki kardeşin isyanı bastırılır. Bunun üzerine Mamik ve Konak kardeşler yandaşlarıyla birlikte Bahl-Shahastan (modern Horasan)'daki Partlar'a (son Part kiralı Artavan'a), Khorenatsi'nin aktardığı versiyona göre de Sasani şahı Ardashir'e, daha doğrusu onun oğlu ve halefi Şapuh'a sığınırlar. Çin kiralı olan üvey kardeşleri Chenbakur, onların iadesini isterse de bu talebi yerine getirilmez. Hemen sonra Mamik-Konak kardeşler kendi yandaşlarıyla birlikte o sırada Partlar'ın bir kolunun yönetimi altında bulunan Ermenistan'a gönderilir (veya "sürgün" edilirler) ve burada yerleştirilirler. Bir versiyona göre bu sıradaki Ermenistan kiralı Büyük Hüsrev, bir diğerine göre de Tridates (St. Trdat)'dir. Ermenistan'a varan Mamik-Konak kardeşlerin soyu ve yandaşları burada hızla çoğalır, büyük bir aşirete ve güce dönüşürler. Ama Ermenistan'daki yerlerinin sık sık değiştirildiği, bir yerden diğerine aktarıldıkları söylenir. Rivayetin bu bölümü Mamakanlar'ın oldukça geniş bir coğrafyaya dağılmış olmasını açıklamaya çalışır gibidir.

Mamakanlar'ın orijinine ilişkin rivayet özet itibarıyla budur.

MAMİK-KONAK RİVAYETİ DERSİM'İN KHAL MEM-KHAL FERAT GELENEĞİNİN AYNISIDIR (RİVAYETİN YORUMU VE MAMAKANLAR'IN ÖZET TARİHİ)

Bu rivayet, benim görüşüme göre, Dersim'in Khal Mem-Khal Ferat rivayetinin ta kendisidir. Tekrar ediyorum: Mamik-Konak rivayeti, Khal Mem-Khal Ferat geleneğinin M.S. 5'inci yüzyıldan itibaren Ermeni tarihçileri tarafından kayda geçirilmiş ve korunmuş orijinal versiyonudur.

Mamik-Konak kardeşlerin isyanı, bu isyanın bastırılmasını takiben Part ülkesine (İran'a) sığınmaları, daha sonra da Ermenistan'a varışları, değişik anlatımların hepsinde M.S. 3'üncü yüzyıla yerleştirilir. Ama kesin tarihi konusunda bir birlik yoktur. Bir versiyonda Part yönetiminin sonları, birinde Sasaniler'in iktidarı aldığı sıralar, bir diğerinde ise daha sonraki bir tarih verilir. Bu farklı tarihlerin hepsi kabaca M.S. 224/226 ile 291 yılları arasına rastlar.

Tüm anlatımlara göre Mamik-Konak kardeşler Ermenistan'da ilkin Murat Nehri boyları, Muş-Ahlat bölgesi, Sim dağı ve çevresi (Dersim Dağı ve/veya Sason Dağı ve çevresi), kısacası Roma imparatorluğunun doğu hududuna yerleştirilmişlerdir. Tarif edilen bölge, tarihsel kayıtlarda da Mamakanlar'la en yoğun biçimde karşılaşılacak bölgedir.

Bu rivayet doğru yorumlanmak zorundadır.

Her şeyden önce rivayetin Çin (Sin) dediği ülke, bazı tarihçiler tarafından öyle yorumlansa da, kesinlikle bildiğimiz uzak Çin değil, ama Tzanika'dır. Başka deyişle bir zamanlar Haldiya olarak da

bilinen Eski Dersim'dir, Çanestan'dır.

Nicolas Adontz, Mamik-Konak geleneğinde Çin (Sin) olarak referans verilen ülkenin gerçekte Tzanika olduğunu söylerken tamamen haklıdır. Tzan adının Farsça ve Arapça söylenişte Sin ve/veya Çin gibi şekillere girdiğine daha önce değindim. Bu benzerlik, Tzanica (Çanestan) ile uzakdoğu ülkesi Çin arasındaki karışıklığın esas nedenidir. Uzakdoğu'dan gelenler Mamakanlar değil, Partlar'dır. Mamakanlar'la Partlar'ın sonraki tarihlerde karışmış olmaları Tzan ve Çin karışıklığının bir diğer nedeni olabilir.

Mamakanlar'ın gelişini M.S. 3'üncü yüzyıla yerleştiren görüşler de doğru değildir. Çünkü Mamakanlar; Herodot, Xenophon, Strabo, Pliny ve diğer tarih ve coğrafya otoritelerinin başka adlar altında onlar hakkında dediklerinden görüleceği üzere başta Tzanika olmak üzere Pontus ve Colchis'in çok eski yerlileridir.

Onların Çin'den ve Çin imparatorlarının soyundan geldikleri iddiası rivayete monte edilmiş bir fantazidir.

Az önce işaret ettiğimiz gibi geleneğin kendisinden Çin olarak sözettiği ülke aslında Tzanica'dır. Gelenek onların gerçekte Tzanica (Çanestan)'dan etrafa doğru dağıldığına, Tzan orijinli olduklarına işaret etmektedir. Bu konuda sağlam tarihsel veriler mevcuttur. Mamakanlar'ın orijinal ve irsi topraklarının Tzanika'daki Tayk (Oltu, Orta Çoruh) bölgesi olduğu konusunda ciddi kaynakların hemen hepsi hemfikiridir (Bk. Toumanoff, N. Adontz, vd).

Toumanoff, Mamakan Evi'nin bilinen ilk üyesinin M.Ö. 69 yılında Romalılar'a karşı Tigranokerta'yı savunan Mancaeus olduğunu tahmin etmektedir ki, sadece bu tarih bile onların bu bölgeye M.S. 3'üncü yüzyılda geldikleri görüşünü çürütmektedir. Toumanoff'a göre Mamakanlar eskiden beri Proto-Kafkaslar'ın ve Tayk bölgesinin hanedanları idiler.

O halde Mamik-Konak geleneğinde bahsi geçen iç-savaş bizce Tzanica'da veya yakın çevresinde kurulmuş hanedanlıkların henüz pek bilinmeyen tarihleri içinde aranmalıdır. Örneğin Mamakanlar'ın irsi toprağı olup ortaçağlarda Tayk (Taik, Tao) olarak bilinen topraklar antik devirlerde Diaue-khi adıyla bilinen ülkeye ve kiralığa denk düşerler. D. M. Lang, Taoklar'ın Diauehiler olduğunu yazmaktadır. Bu kiralık Urartu kralı Menua I (810-785 M.Ö), daha kesin manada onun oğlu Argışti I (786-764) döneminde Urartu'ya bağımlı kılındı. Ülkenin başkentleri olan Sasilu (Shashilu) ve Zua kentleri ile Utu kenti Diauekhi kralı Utupurşi'nin elinden alındı. Diauekhi kiralığı, altın ve gümüş olarak ödenmek üzere haraca bağlandı.

Buradan hareketle Tzanica topraklarının Urartu kiralığına ve hudutlarına M.Ö. 780'lerin başlarında dahil edildiği düşünülebilir.

Aras vadisini (Erivan/Erebunu çevresi) ve Sevan Gölü bölgesini Urartu kontrolüne sokan da Argışti olmuştu. M.Ö. 780'lerde bir bölgesel başkent olarak bu bölgede Erivan kentini kuran Argışti'dir. Urartu sınırını Asur başkenti Nineveh kadar güneye, kuzeyde ise Aras ve Diauehi ötelere taşıyan oydu. Ordaki Urartu yazıtları bu fetihleri zaten kaydetmektedir. Onun döneminde Asur ile Urartu arasında nüfuz savaşlarına sahne olan Manna topraklarındaki (Urmiye Gölü çevresi) Urartu hakimiyeti de pekişir. Urartu sınırı batıda Malatya'ya dek uzanır. Urartu kiralığı azami sınırlarına onun döneminde vardı. Sonra Tiglat-Pileser III ile birlikte Asur misillemesi başladı. Sonunda fethettiği toprakların büyük bölümünü yitiren Urartu kiralığı kendi çekirdek bölgesine doğru daralarak Van Gölü ve yakın çevresi ile sınırlı hale geldi.

Daha sonra bölgede Medler'in yükselişi, Grek kolonileştirmesi, İskit-Kimmer (Gog-Magog?) istilası, Asur, Urartu ve Frigya medeniyetlerinin yıkılışı, Senekerim'in oğulları Sanasar ve Adramelek'in Asurya'dan Ermenistan'a göçleri gibi bir seri önemli olay yaşanır. Azdahak öyküleri ve Zerdüşt'ün sahnede belirmesi de yaklaşık olarak bu döneme rastlar. Yaşanan tamıtamına bir tarihsel devrimler dönemidir. Sözcüğün bu anlamında bir Tufan sözkonusudur. Dengelerin ve denklemlerin köklü biçimde değiştiği bir geçiş konağıdır bu.

Bence Mamik-Konak rivayetini konu olan olaylar da büyük bir olasılıkla henüz bilinmezliklerle dolu bu Tufan peryoduna aittirler.

Urartu, bu Tufan'da yıkıldı. M.Ö. 590 yılı dolayında Urartu'nun istila edilişi ve yıkılışı sırasında Tzanika'nın sarp dağlarına sığınan hakiki Urartular, bu tarihten sonra daha çok Haldiler ve/veya Alarotlar adıyla bilindiler (onların adı -ib sonekiyle Chal-yb veya Chal-ib diye yazılır bazen). Onların Tzanika dağlarına ve çevresine sığındığını söylerken, Tzanika'nın bir dönemler onların adıyla Haldiya olarak bilinmiş olmasına dayanıyorum.

Herodot, onlardan Alarod (Alarot) diye sözeder. Ama Xenophon (430-354 M.Ö)'un Anabasis ve The Cyropaedia adlı eserlerinden biliyoruz ki, Akamenler'in kurucusu Cyrus (Kurus) zamanında Urartular daha çok kendi baş tanrıları Haldi'nin adıyla Haldiler diye bilinmişlerdir.

Ermeniler'in Urartu orijinli oldukları şeklindeki malum iddialara rağmen, ne Herodot, ne Xenophon,

ne Strabo, ne de bir başka ciddi kaynakta böyle bir özdeşlik vardır. Adını saydığım kaynaklarda Urartular hiç bir zaman Ermeniler'le karıştırılmadığı gibi, onlara Alarodlar ya da Haldiler adı altında hep Ermeniler'den ayrı ve farklı bir grup olarak referans verilir.

Xenophon, The Cyropaedia adlı eserinde Cyrus'un Ermenistan seferi sırasında bir "Ermenistan kiralığı"ndan söz eder. Kendisi ve ailesi Cyrus tarafından esir edilen Ermenistan kralı Cyrus'a bağlanır. O sırada Ermeniler ile sınır komşuları Haldiler (Chaldean) birbiriyle savaş halindedirler. Cyrus (559-529 M.Ö), Tigranes kumandasındaki Ermenistan ordusunun da desteğiyle Haldiler'i yenilgiye uğratar. Ardından savaş halindeki Ermeniler ile Haldiler arasında bir barış sağlar (Bk. Xenophon, a.g.e).

Besbelli ki, Akamenler döneminde Urartular, Haldiler adı altında ayrı bir grup olarak hala varlıklarını koruyorlardı. Nitekim Ermenileri Akamen imparatorluğunun 13'üncü eyaletinde gösteren Herodot, Urartular'ın kalıntılarını Alarodlar adı altında Matieniler ve Saspiriler ile birlikte 18'inci eyalette (Aşağı Aras'tan Urmie Gölü'ne kadar uzanan bölge), Tzanileri (Mamakanları) ise Macronlar adı altında Moschi, Tibareni, Mossynoeci ve Mare(s)ler ile birlikte 19'uncu eyalette göstermektedir. 19'uncu eyalet Karadeniz güneyindeki dağlık bölgedir. Burda yaşayan halklar ve aşiretler az önceki gibi verilmektedir. Bu halkların ya da aşiretlerin bir bölümüne veya bazı kesimlerine Kafkas stoku içinde de rastlarız. M.Ö. 481/480 tarihli Yunanistan seferini yapan Xerxes ordusunda Alarotları ve Saspirleri ortak kumanda altında ve Colchiler tarzında donanmış buluruz. Bu orduda 19'uncu eyalette adları sayılanlar yine birlikte (Colchiler ile ortak kumanda altında görünen Mareler hariç). Bunlardan Macronlar ile Mossynoeciler ikilisi bir komuta, Moschiler ile Tibareniler ikilisi ise bir komuta altındadırlar.

Bilinmesi zorunlu olan bu özet bilgileri takiben geri asıl konumuza dönersek:

Mamakanlar çok eskiden beri Tzanika'da yaşadılar. Ama sık sık yer değiştiler, daha doğrusu buradan etrafa doğru genişçe yayıldılar. Mamakanlar'ın en çok bilinen kolları Tayk, Taron (Daron, Tarawn eyaleti, Muş-Ahlat bölgesi), Bagravende ve Akilisene'deki kollarıydı. Bu bölgelerde yoğunlaşmışlardı. Çok eskiden beri Pontus ve Colchis'te de varlardı. Hatta Pontus ve Colchis'e adlarını/damgalarını vurdukları dönemler oldu. Sadece Ermenistan sathında yayılmakla kalmamış, komşu Gürcistan'a ve çevresine de göçmüşlerdi. Sözelimi Gürcistan'ın Orbeliani prenslerinin rivayeti de "Cenk Ülkesi"nden geldikleridir. Cenk, Tzanika (Çanestan, Zenastan) adının bir şeklidir. Gogaren eyaleti Orbelyanlar'ın elindeydi. Ünlü Liparit bu evdendi.

Mamakanlar'ın M.S. 3'üncü yüzyılda geldikleri görüşü olsa olsa Tzanica'dan etrafa doğru yapılan göçlerle ya da bu göçlerden belirli biriyle ilişkilidir. Geniş bir sahada Mamak, Mamikan, Mameş, Del Mamikan, Mamasani (Luristan'da) vs gibi kısmen farklılaşan adlar altında Mamakanlar'a rastlamamız onların her tarafa doğru genişçe yayılmalarının kanıtıdır.

Mamakanlar'ın gelişiminin M.S. 3'üncü yüzyıla yerleştirilmesi Mamakanlar ile Manesçiler arasındaki bir karıştırmadan da ileri gelebilir.

Peygamber Manes'in mesajının özü halkı El-Hakk'a (Gerçeğe) çağırıyordu. "Gerçeğin Yolu" (Ehl-i Hakk) ifadesi ilk kez Manesçi literatürde görülür. Öyle ki, Manes ve Mazdek'ten Pir Sultan (Şah Haydar, Düzgün Baba)'a uzanan bir yol şeceresinden bile bahsedilebilir. Hemen tüm ütopyacılar kendi ütopyalarını kurmak için monarklara seslendiler. Manes Şahpur'a, Mezdek Kava (Kubad)'ya hitap ettiler. Şah'a sesleniş Pir Sultan ve sonrasına dek sürdü.

Manes'in peygamberlik misyonu ile ortaya çıkması ve yeni bir din ilan etmesi bazı kaynaklara göre Part yönetiminin Sasani isyanı ile devrildiği sıralara (M.S. 226/228 yılına), diğer bazılarına göre de Sasani şahı Ardeşir'in yerini oğlu Şapur (Şapur)'un almakta olduğu tarihlere (M.S. 240) rastlamaktadır. Mamik-Konak kardeşlerin sığınma olayı da çoğunlukla bu iki tarihten birine yerleştirilir ki, bu örtüşme dikkat çekicidir.

Şapur bin Ardeşir'in sonunda Man-es'i ve yandaşlarını Zerdüşt'e bağlı kendi imparatorluğundan sürdürdüğü bilinen bir hadisedir. Mamik-Konak kardeşlerin Ermenistan'a sürgününden sözeden gelenek ile Manesçiler'in İran'dan sürülüşü arasındaki paralellik de dikkate değerdir. Manesçilerle, Dersim ve çevresinde Pavlakiler adı altında karşılaşırız.

Mamik-Konak geleneğinde bir Çin imparatorunun adı olarak geçen Chenbakur (Chen-Bakur) adı, Toumanoff'a göre gerçekte Mamakanlar'ın irsi ünvanıdır. Bu sözcüğün ilk kısmı Chen, Tzan adının bir söylenişidir. Bakur sözcüğü ise, Moses Khorenatsi'nin kitabını İngilizce'ye çeviren Thomson'un açıklamasına göre İrani dillere ait Bag-Puhr'dan gelmez. Bag, cennet (tanrı, gök); Puhr (Pur) ise oğul demektir. Böylece Bakur (Bag-Pur) kavramı Cennet-Oğlu, Göğün-Oğlu, Tanrı-Oğlu (Gök-Tanrı oğlu) anlamlı bir ünvanıdır. Tzanica kırıllarının bu ünvanı taşıdıkları anlaşılmaktadır.

MAMAKANLAR`IN SONRAKİ TARİHİ VE ERMENİ-GÜRCÜ-RUM OLARAK BİLİLEN KESİMLERİ

Mamakanlar`ın Akilisene kolu Ermenistan`ın Roma parçasında yer alıyordu. M.S.3./4. yüzyıllarda onları merkezi Murat Nehri üzerindeki Olakan kalesi olan Taron Eyaleti (Muş-Ahlat-Sason)`nde hayli nüfuz edinmiş buluruz. M.S. 439`da Mamakan prensi Hamazasp I, Gregoryen mezhebinin kurucusu ve isim babası St. Gregory`nin soyundan gelen St. İsaac (ölm. 439)`ın kızı ile evlenir. Sasaniler`e karşı 450/451 isyanının lideri Vardan Mamakan bu evlilikten olmaydı. Bu evlilikle birlikte soyu tükenmiş olan St. Gregory evinin (Gregoridler) tüm toprakları ve üç prensliği (Acilisene/Dersim prensliği, Taron eyaletindeki Aştışat merkezli prenslik ve Bagravandene prensliği) Mamakanlar`ın eline geçer.

Ermenistan, 377-386 ve 485-750 tarihleri arasında Mamakan evine mensup prensler tarafından yönetildi.

Daha sonra etkinlikleri giderek azalmaya başlar.

Mamakanlar, Akilisene`yi Bizans imparatoru Justinian döneminde yitirdiler. Arta kalan prensliklerinin çoğunu da Abbasiler peryodunda 771/772 isyanından sonra kaybettikleri sanılıyor. Taron eyaletine dahil Sason bölgesindeki topraklarını ise 1189/1190 yılı dolayında Şah Armen`e kaptırdılar.

Tomanoff`un araştırmasına göre onların bir bölümü bu tarihten sonra Klikya`ya göçüp “Sürgünde Ermenistan“ olarak tanımlanan devletin kuruluşuna katılmışlardır.

Böylece Mamakan Evi`nin bazı kollarının zamanla Ermeniler`le karışıp “Ermeni“ olarak bilinir hale geldiklerini görüyoruz.

Orbelianlar örneğinde tanık olunduğu gibi Kafkasya`ya göçüp Gürcüleşen bölümleri de vardı. Bunlar da “Gürcü“ diye bilindiler.

Diğer bazı kesimleri de büyük ölçüde Romanize olmuş, yani Romalılarla karışıp Rumlaşmışlardı. Bu yüzdendir ki Pontus`taki parçaları da dahil onların bazı gruplarının “Rum“ olarak bilindiğine tanık oluruz.

Toumanoff`un verdiği bilgilere göre, 742-743`te büyük oğlu Nicephorus ile birlikte Bizans imparatorluğu yapmakta olan Artabasdos, Mamakan evindendi. İmparatoriçe Theodora (ölm. 867) ile Caesar Bardas (ölm. 866)`ın da Mamakan eviyle bağlantıları vardı.

DERSİM`İN ŞECERESİ (V)

DERSİM`İN ERMENİSTAN`A İLHAKI

Eski Urartu topraklarının bir bölümünün Ermenistan olarak adlandırılması Akamenler`in hakimiyeti zamanına rastlar.

Akamen kralı Darius, tahta çıkar çıkmaz kendi imparatorluğunu 20 eyalete böler. M.Ö. 520 yılı dolayına ait Behistun yazıtında, ayrıca Persepolis (Xerxes`e ait) ve Nakşi-Rustem yazıtlarında bu bölümlenme hakkında bilgiler verilmektedir.

Bu eski Persçe yazıtlardan yararlandığı sanılan Herodot`un naklettiği listede, Ermenistan, Akamen imparatorluğunun 13`üncü eyaleti içinde gösterilir (Bk. Herodotus, III. Kitap, s. 119-23).

Ermenileri Akamen imparatorluğunun 13`üncü eyaletinde gösteren Herodot, Urartular`ın kalıntılarını Alarodlar adı altında Matieniler ve Saspiriler ile birlikte 18`inci eyalette (Aşağı Aras`tan Urmiye Gölü`ne kadar uzanan bölge), Tzaniler`i (Dersimliler) ise Macronlar adı altında Moschi, Tibareni, Mossynoeci ve Mare(s)ler ile birlikte 19`uncu eyalette göstermektedir.

Açık ki, Akamenler döneminde tarihi Dersim coğrafyası (Tzanika, Çanestan) henüz Ermenistan`a dahil değildi.

Kaldı ki, Herodot`un aktardığı bölümlenme Ermenistan`ın o tarihteki sınırları hakkında net bir fikir vermiyor. Sözkonusu bölümlenimin etnik sınırlardan çok vergisel esaslara dayandığını, bir seri

farklı aşireti ve halkı birlikte gruplandırırdığını düşünenler vardır.

Kısacası Herodot'un sözünü ettiği Akamenler'in 13'üncü eyaletinin sınırlarını asıl Ermenistan'ın etnik hudutları olarak görmek hatalı olur.

M.Ö. 401/400'de onbin Yunan askerinin başında Babil'den Karadeniz kıyısına çekilişi sırasında Xenophon'un yaptığı Ermenistan tarifi var bir de. Bu yürüyüşün öyküsünü anlattığı Anabasis adlı kitabında onun Ermenistan dediği coğrafya Botan Suyu batısında Akamenler'in valisi Orontes'in yönettiği bölgedir. Bu bölgenin Toros kuzeyindeki kesimi o sırada Orontes'in yardımcısı Tribazus tarafından yönetilmektedir. Xenophon, Tribazus'un yönettiği bu parçaya onu asıl Ermenistan'dan ayırt etmek için Batı Ermenistan diyordu.

Asıl Ermenistanı bu adla bilinen diğer parçalardan ayırt etmek önemlidir.

Ermenistan adından ilk sözeden kaynakların başında yukarıda sözünü ettiğim Akamenlere ait eski Farsça yazıtlarla Xenophon'un Anabasis'i gelmektedir.

"Ermenistan" adının ilk kez İran nüfuzu döneminde görünmesi, bu adın İrani bir ad olduğuna yorumlanabilir. Ama bu adın orijini henüz bilinmiyor.

Ermenistan, en başından beri bölünmüş veya bölünerek yönetilmiş bir coğrafyadır. Xenophon'un M.Ö. 401/400 tarihindeki ünlü uzun yürüyüşü sırasında da, bu tarihten sonra da genelde tanık olunan parçalı bir ülke olmasıdır.

Bu bölünmüşlük Makedonlar zamanında da sürer.

M.Ö. 200 veya 190 yılı dolayında Makedon vasalları Zariadris ve oğlu Artashes arasında iki ayrı prensliğe bölünmüş haldedir. Makedonlar sonrasında ise ilkin Partlar'la Romalılar, M.S. 387/8'de de Romalılar ile Sasaniler arasında ikiye bölünmüştür.

Ermenistan, Bizans ve Arap hakimiyetleri döneminde de, hep bölünerek, bazen iki, bazen üç, hatta daha fazla parça veya prenslik halinde yönetilmiştir.

Parçaların sayıları ve sınırları durmadan değişmiştir. Herbiri bir önek takılarak Ermenistan olarak tanımlanan o kadar çok bölge ile karşılaşsınız ki, bu adın sadece coğrafi bir kavram olarak işlev gördüğü, hiç bir etnik veya politik anlam taşımadığı kanaatine varırsınız. Zaten bu adı taşıyan bölgeler arasında etnik veya politik bir dayanışma da göremezsiniz.

Kısacası Ermenistan tarihi boyunca hemen hep çok-merkezli, çok milliyetli, çok dilli ve kültürlü gevşek bir "birlik" (?) görünümü sunar. Kendi içinde hep ihtilaflıdır. Prenslikler ve evler arasında çarpışmalar eksik olmaz. Nadiren sağlanan birlikler uzun sürmez. Kendi içindeki benzemezlik, başkalık ve bölünmüşlük onun kendi coğrafyasında bağımsız bir faktör haline gelmesine, bölgede öncü bir rol oynamasına izin vermez. Dahası kolay istila edilen, istiacılara karşı güçlü bir direnç gösteremeyen bir konuma düşürür. Bu öylesine dikkat çeken bir zaaftır ki, Ermenistan tarihini ciddi olarak inceleyenler bu ülkenin birliğini ve direncini kıran faktörler üzerinde düşünmeden edemezler. Ünlü coğrafyacı Strabo, Pontus başkenti Amasya'dandı. Komşu Ermenistan'ı çok iyi tanıyordu. Bu nedenle onun anlatımını ciddiye almak gerekir.

Strabo'ya göre Ermenistan eskiden küçük bir ülkeydi. Onu genişleten Makedon kralı Antiochus'un satrapları Zareh (Zariadris) ile oğlu Artashes (Artok) oldular. Bu ikiliyi takiben de Büyük Tigran (İkinci Tigran) Ermenistan'ı bir imparatorluğa dönüştürerek maksimum sınırlarına vardırdı.

Strabo'ya göre Büyük Tigran (95-69 M.Ö), Zareh ve Artashes soyundandı. Yani o da Birinci Tigran gibi Orontes soyluydu.

Kendi tarih çalışmamda ben, kaynakların "Ermeni" olduklarını söylediği Orontesler'in gerçekte Gilan orijinli olduklarını, Gilani-Deylemi asıllı oldukları sonucuna varıyorum.

Strabo'ya göre aşağıdaki topraklar Zariadris ile onun oğlu Artashes (Artaxias) tarafından zaptedildiler (Strabo, bu ikilinin fetihlerine "Ermeni fetihleri" diyor; yani bu baba-oğulu Ermeni olarak tanımlıyor):

Ermeniler, Strabo'nun yazdığına göre,

* Azerbaycan'ı Medler'den aldılar.

- * Tayk, İspir (Sper), Kığı (Chorzene) ve Gogarene'yi Gürcüler (İberler)'den feth ettiler.
- *Erzurum (Carenitis/Karenitis) ve Derxene (Xerxene)'yi Haldiler (Chalybe) ve Mossynoeci'lerden aldılar.
- *Akilisene ve Anti-Toros civarındaki toprakları Cataonlar'dan aldılar.
- *Taron/Daron bölgesini (Muş, Ahlat ve Bitlis bölgesi) Süryaniler'den aldılar.

Yukarıda sözü edilen ilhaklardan Tayk ve İspir, Tzanlar (Eski Dersimliler, Mamakanlar)'ın çok eski yerleşmeleri ve irsi topraklarıdır. Derxene (Xerxene), Tzanika'nın diğer bir adıdır. Başka deyişle tarihi Dersim'e tekabül etmektedir.

Dolayısıyla Strabo'nun dedikleri belge niteliğindedir.

Onun yazdıkları Dersimliler'in Ermenistan'ı veya bir parçasını istila ve işgal ettiğini sanan cühela takımını tekzip etmekte, dahası bu iddiaların tam tersinin doğru olduğunu apaçık ortaya koymaktadır.

Strabo'nun sözleri Dersim coğrafyasının (Tzan ve Mamakan topraklarının) Ermenistan'a M.Ö. 200 veya 190 yılı sonrasında Zariadris ile Artashes tarafından dahil edildiklerine işaret ederler. Sofene kralı Zariadris, Acilisene ve Odomantis'in de egemenidir. Fethedilen bu toprakların "Ermeni" olarak anılışı gerçekte bu tarihten sonradır. Büyük Tigran döneminde Dersim'in statüsü pekişir. Özellikle bu tarihten sonra Dersim artık Ermenistan'ın bir parçası haline gelmiştir.

Strabo, Ermenistan birliğini ilk kez Zariadris ile oğlu Artashes'in kurduğunu, İkinci Tigran'ın ise bu birliği pekiştirdiğini yazmaktadır. Roma hakimiyetine öngelen evredir bu.

İkinci Tigran (Büyük Tigran) dönemi önemlidir. İkinci Tigran, Artashes hanedanlığının en ünlü yöneticisiydi. İlk kez onun zamanındadır ki, Ermenistan adı verilen coğrafyadaki tüm bölgeler ve prenslikler zor yoluyla birleştirilir. Başka toprakların da fethi ve ilhakıyla Ermenistan bir imparatorluğa dönüştürülür.

Böylece Urartu sonrasında bu coğrafya aslında sadece bir kez, Büyük Tigran zamanında, tek bir yönetim altında birleştirilebilir (95-67/9 M.Ö). Ermenistan adını alan toprakların yönetsel/politik birliği Urartu sonrasında ilk kez bu sırada kurulabilir. Ancak bu tarihten itibaren ki, Ermenistan adı coğrafi bir ad olarak geniş kabul görmeye başlar, kavram olarak içerik ve anlam kazanır.

Bugün bir cins milliyetçi imparatorluk günlerini düşleyip "Ermeni"lik adına Urartu'nun veya İkinci Tigran'ın mirasını talep ededursun, Tigran sonrası çağlarda politik koşullar ve dengeler hızla değişir. Tigran zamanında kısa bir süre için politik bir önem kazanan Ermenistan sonraki asırlarda bu önemini yitirir. Birbiri ardısıra yükselen etrafındaki daha büyük ve güçlü komşuları tarafından sık sık müdahale edilen, sınırları durmadan değiştirilen sıradan bir tampon devlet konumuna düşürülür.

Böylece Tigran döneminin sınırları da, terminolojisi de sonraki çağlarda fiilen geçersizleşir. Bu terminoloji değişen koşullar ve dengelerle giderek daha çok aykırılık içine düşer. Bu aykırılığa rağmen eski sınırlarıyla Ermenistan kavramı Tigran döneminin terminolojisi olarak sonraki asırlarda da korunur. Ama sadece bir terminoloji olarak.

KIRMANC VE KIRMANCIYE TERİMLERİ

Özetle Eski Dersim (Tzanika, Çanestan), Zariadris ve Artashes döneminin fetihlerinden itibaren, başka deyişle Makedonlar çağından beri ismen bile olsa artık Ermenistan'ın bir parçasıdır. Büyük Tigran döneminde daha da pekiştirilen bu durum sonraki asırlarda süreklilik kazanır.

Dersim geleneğindeki Kırmanc ve Kırmanciye kavramlarının anlam ve içerik kazanması bence bu tarihten sonradır.

Önceki yazılarımda da söylediğim gibi, Dersim geleneğindeki Kırmanciye kavramı sözcüğün geniş anlamında tarihi Ermenistan'a karşılık düşüyor. Başkalarının Ermenistan dediğine Dersim geleneği Kırmanciye olarak referans veriyor. Benim Kırmanciye teriminden anladığım budur. Kırmanc sözcüğü ise geniş anlamda bu coğrafyaya aidiyeti, başka deyişle belirli bir etnik gruba referans

olmaktan çok Kırmancıyeli veya Ermenistanlı olmayı ifade eder gibidir.

Kendi geleneğimizin terminolojisini esas almamız, yazımda ve anlatımda bu terminolojiyi eksene koymamız gerektiğine inanıyorum. O nedenle bu dizinin sonraki bölümlerinde Ermenistan yerine sözcüğün geniş anlamında Kırmancıye terimini tercih edeceğim. Okuyucudan bu noktaya özellikle dikkat etmesini talep ediyorum

DERSİM'İN ŞECERESİ (VI)

KIRMANCIYE TARİHİNDE DERSİM

Tarih çalışmamda Dersim geleneğindeki Khal Ferat adının Partlar'a referans olduğu sonucuna varıyorum. Bu bölümün devamında Dersim'in Khal Ferat grubu aşiretlerinin orijini konusundaki bu görüşümün bir özetini vereceğim. Bu özetin daha rahat anlaşılması için Partlar ve Sasaniler hakkında bir girişe ihtiyaç vardır.

Aşağıdaki anlatımda Ermenistan yerine sözcüğün geniş anlamında Kırmancıye terimini kullandığımı bir kez daha anımsatmak zorundayım.

PARTLAR VE SASANİLER DEVRİ

ESKİ PARTLAR

Partlar hakkında bir iki önemli uyarı zorunludur.

Birincisi, Partlar'ın dili onların orijini hakkında fikir vermez. Çünkü onlar İran'a girdikten sonra kendi öz dillerini bırakıp Pehlevice'yi yönetim dili olarak üstlendiler. Pehlevice (Partça)'nin resmi dil oluşu ve yayılışı Part yayılmasıyla örtüşüyor gibi.

İkincisi, Part adı da onların kendi öz adı değil. Dolayısıyla bu isim de onların orijini hakkında bir ipucu sağlamıyor. Çünkü bu adı İran'ın Parthava eyaletini (Partiya, Bactriya, modern Horasan) istila ettikten sonra aldılar. Parthava satraplığının adı Elamit dilinde "Partuma", Mısır dilinde "Prtyw's", Akadca'da "Partu"dur.

Bu istila veya göç M.Ö. 250 yılı dolayında yeraldı.

Bu demektir ki, bu tarihten önceki dönemde, sözgelimi Asur, Akamenid ve Herodot dahil Yunan kaynaklarında kendilerine Partlar adıyla referans verilenler Parthava eyaletinin M.Ö. 250'den önceki erken halkıdır.

Horasan (Baktriya)'ın M.Ö. 250'den evvelki halkı olan asıl ya da eski Partlar hakkındaki ilk bilgiyi Asur kralı Esarhaddon'un yazıtlarında buluyoruz. M.Ö. 673'te Parthava eyaletine bir baskın yapan Asur kralı Esarhaddon'un esir ettikleri arasında iki enteresan isim geçer:

"Partukkalı Zanasana" ve "Partakalı Uppis".

Akamen devletinin kurucusu Kurus (Cyrus), M.Ö. 546-639 tarihleri arasındaki Doğu seferi sırasında zapt ettiği Parthava eyaletinin yönetimini Darius'un babası Hystaspes'e bırakır. Hystapes, Zerdüş'te koruma verdiği rivayet edilen yöneticidir. M.S. 521 yılı dolayında Parthava eyaleti taht için mücadele eden Med Fravartış'ın önderliğinde Hystapes'e karşı isyan eder. Behistun yazıtı Parthava eyaletinin adını bu olay nedeniyle de kayda geçirmektedir. O tarihte bu eyalet Hırkaniye'yi de içeriyordu ya da onunla birleşti.

Akamen imparatorluğunun eyaletlerini ve sınırlarını gösteren Herodot'taki listede bu eyaletin sonraları Hırkaniye'den koparılıp Chorasmiya (Harzem) ile birleştirildiği görülmektedir. Yine Herodot'un aktardığına göre Akamen kralı Xerxes'in Yunanistan seferine bu eyaletin sakinleri olan Partlar, Pharnaces'in oğlu Artabazus kumandasında bir birlikle katılmışlardır. Akamenler ile Büyük İskender'in Makedonları arasındaki ünlü Arbela (Erbil) savaşında Parthava halkı Akamenler'in safında savaştı.

Darius III ölünce Parthava eyaleti de İskender'in eline geçti.

Son Parthava (Partiya) satrapı Phrataphernes Hırkaniye'de İskender'e teslim oldu ve onun yerine

yine bir Part olan Mısır'dan Amminaspes atandı. İskender'in Makedonları döneminde Partiya tekrar Hırkaniye ile birleştirildi. M.Ö. 316'dan sonra ise Partiya eyaletinin Bactriya ile birleştirildiğini görmekteyiz.

Part ve Parthava (Partiya) adları, Pahlav, Pahlavi, Pehlevi vb şekiller altında da görünürler. Pahlav, Pahlavi veya Pehlevi gibi şekilleri Part ve Partiya sözcükleriyle ilişkilendirenler olduğu gibi, bunların kökeninin Belh (Bahl) kelimesi olduğunu söyleyenler de vardır. Ermeni kaynakları Partlara Bahlavuni (Pehlevi) der. Pahlawan, Pahlalı demektir. Bu aynı bölge Baktriya diye de bilinir. Özetlersek, tarihte "Part" adıyla bilinen iki adet kavim vardır.

Bunlardan birincisi M.Ö. 250'den evvel İran'ın Parthava eyaletinde yaşayan halktır. Yukarıda bu halk hakkında bilinenleri kısaca toparladım.

İkincisi ise, M.Ö. 250'den itibaren bu eyaleti istila edip bu halka ait Part adını ve bu halkın dili olan Partça veya Pehlevice'yi üstlenen istilacı halktır.

O halde Partlar derken, bu ayrımı akılda tutmalı. Ama, tüm kaynaklar M.Ö. 250'den sonraki Part tarihini, Part adını sonradan alan halkın tarihi olarak anlatırsa da, bizler ad ve dil örtüşmesi nedeniyle bu iki kavmin tarihinin M.Ö. 250'deki istiladan sonra birbirine karıştığını, bu tarihten sonra ikisinin tarihlerini ayırmanın olanaksız hale geldiğini düşünerek fikir yürütürsek daha gerçekçi davranmış olacağız.

Tıpkı Hititler'in adını aldıkları Hattileri karanlığa itmeleri gibi, Partlar da adını ve dilini aldıkları halkı karanlığa ittiler, yanısıra kendi kimliklerini de az çok gizemli hale sokmuş oldular.

PART ADINI SONRADAN ALANLAR

M.S. 3'üncü yüzyıl ortalarında İskender'in haleflerinden Selekus'un kurduğu Selukid imparatorluğu zor durumdaydı. Bu dönemde Baktriya valisi Diodotus'un isyan edip kendisini kiral ilan ettiğini görürüz. Ardından M.Ö. 247 dolayında Partlar da Selukid (Makedon) hakimiyetine karşı isyan ettiler.

İşte tam buradadır ki Eski Partlar (Asıl Partlar)'ın dönemi kapanır, onları zapt edip adlarını ve dillerini alan istilacı kavmin tarihi başlar.

Ama bu istila onların ilk gelişi değildi.

Neilson C. Debevoise, 1938'de yayınlanan "A Poitical History of Parthia" adlı eserinde Uruk'ta bulunan M.Ö. 213 yılına ait tabletlerde sonradan Part adını alan bu istilacı halkın uzak geçmişin Gutileri ile bir ve aynı halk olduğuna işaret edildiğini yazmaktadır.

Ünlü Gutilerle bu bağlantıları bu halkı daha da önemli kılmaktadır.

Part adını sonradan alan bu istilacı kavim kimdi?

Bu istilacıların asıl adının Parni (Aparni) olduğu samlıyor.

Parniler Yunanlılar'ın Daha (Dahae) adıyla tanıdıkları bir aşiret federasyonuna dahillerdi. Kurus'un Doğu seferleri ile ilişkili olarak duyulan Dahae adının "soyguncu" anlamına geldiğini düşünenler vardır. Farslar'ın yabani ya da göçebe çöl aşiretlerine "soyguncu" anlamında Dahae dedikleri söylenmektedir. Ortaçağlardaki Dihistan eyaletinin adı Daha aşiret konfederasyonundan gelmeydi. Akamenler'in kurucusu Kurus (Cyrus), yaşamını bu Dahaeiler ile savaşırken yitirmişti. Heredot ise Kurus'un Massagetlerle savaşta öldürüldüğünü yazmaktadır.

O halde Dahaeiler ile Massagetler aynıdır.

Massagetler, İskit adı verilen stoka mensuptur. Alanlar adıyla bilinenlerin eski Massagetler olduğu şeklinde bir görüş vardır. Kafkas grubu halklarından Ossetler, Alan'dır.

Kısacası en azından Massagetler ile Dahaeiler'in her ikisinin de İskitler (Sakalar) denen gruptan oldukları kesindir. Partlar, İskit stoktan İrani bir halktır.

Arsaki (Part) hanedanlığı Parniler adlı aşiretten çıkmadır. Bunların Partiya (Baktriya, Horasan) bölgesine İskender'in ölümünden sonra göçtükleri kaydedilir.

Parniler, bu göçü veya istilayı takiben Part adıyla bilinmeye başlarlar.

Onların tarihi bu bölgede Makedonlar'a karşı M.Ö. 247 yılında yaptıkları isyanla başlatılır. Bu isyan

Makedonlar'ın Horasan valisine karşı patlak verir. İsyanın başını Parni aşiretinin reisleri Arsak ve Tiridat (Allahverdi) kardeşler çekerler. Bu iki kardeş yine Arsak adını taşıyan birinin soyundandırılar. Bu nedenle tüm Part kırılları cedlerinden dolayı Arsak (Arşak) ortak kimliğiyle ünlendiler. Arsak adını kollektif bir ad ve ünvan gibi kullandılar. Onların kişisel kimliklerinin pek bilinmeyişinin bir nedeni budur.

İran destanında Partlar'a Eşk-Eşkaniyan diye referans verilir. Bu destanda kronoloji karıştırılmakta, Partlar (Arsakiler) dönemine ait olaylar yanlış şekilde Keyaniler kısmına entegre edilmektedir. Part kırılları Arsak evinden olmak koşuluyla Partiya soyluları tarafından belirleniyordu. Akamenler çağının Yedi İranlılar olarak adlandırılan en ünlü yedi evi gibi, Partlar çağında da sayıları kesin olmayan önde gelen bazı soylu evler vardı.

Bunlardan adları en sık anılanlar şu dört evdi:

Suren Evi (Surenler, Suren-Pahlavlar):

Üsleri Seistan (Sakastan)'dı. Bu evin en ünlü figürü M.S. 53'de Harran civarında Roma generali Crassus'un ordusunu hezimete uğratan General Suren'di. Bu savaşta Part ordusunu kumanda eden Suren (Surenas), bu büyük zaferi takiben bir efsaneye dönüştü. Bir görüşe göre İran Destanı'ndaki ünlü Rustem, General Suren'dir. Bu evin adı ve ünvanının ondan kaldığını düşünenler vardır.

Karen Evi (Karen-Pahlavlar):

Üslerinin Medya (Azerbaycan)'daki Nihawand olduğu sanılıyor.

Gew Evi (Yunanca'da Geopothros):

Merkezleri Hırkaniye'ydi. Firdevsi'nin kaleme aldığı Şahname'de geçen Gew adının bir Part kiralı veya önderine referans olduğu sanılıyor.

Mihran Evi: Üsleri Rey kentiydi. Sasani ordusunun generallerinden olup bir aralık Sasani tahtına oturan ünlü Behram Çupin bu evdendi.

Gelenek tüm bu evlerin bir sonraki bölümde sözünü edeceğim Part kiralı Dördüncü Ferat'ın çocuklarından türediğini söyler. Ama pek gerçekçi görünmeyen bir anlatımdır bu. Çünkü bu evlerin bazısı oldukça eskidir.

Ama bu geleneğin Dersim geleneklerinden biriyle paralelliği dikkate değer bir noktadır.

PART YÖNETİCİLERİNDEN BİR BÖLÜMÜ VE DÖNEMLERİ HAKKINDA KISA BİLGİLER

Part yöneticilerinden bir bölümü ile dönemleri hakkında kısa bilgiler vermekte yarar vardır.

Kardeşlerden Arsak (Arasak I), başlattığı isyanının başarısı üzerine Kuşan (Kuçan) civarındaki Asaak'ta taç giydi. O dönemde Zerdüş oldukları için kutsal ateş sürekli canlı tutuldu. Arsak'tan sonra tahta İkinci Arsak olarak bilinen kardeşi Tiridat geçti (247-211 M.Ö). Makedonlar'a karşı savaşı sürdürdü. Partlar'ı emsal alan diğer eyaletler birbiri ardısıra ayaklanıyordu. Makedonlar'ın kendi aralarındaki iç-savaş Part genişlemesini kolaylaştırdı. İkinci Arsak'ın yerine tahta oğlu Artabanus çıktı (211-191). Onu takiben Priapatius yönetti (191-176 M.Ö). Priapatius, geride Ferat (Phraates) ve Mithradat (Mithra-verdi, Allahverdi) adlarında iki oğul bıraktı. İlkin Ferat yönetti (176-171). Hazar Denizi güneyindeki halklara yöneldi önce. Mardiler'i Hazar kapılarına yerleştirdi. Yerine kardeşi Mihrdat geçti (171-138/7 M.Ö). Tanrı Mithra'nın adını taşıyan ilk Part kiralı oydu. Medya, Elam ve pek çok başka yeri fethetti. Uruk ve Asur da ona bağlandı. O öldüğünde Part yönetimi İran'ın bir köşesindeki küçük bir devletten büyük bir imparatorluğa, bir dünya gücüne dönüşmüştü. Bu nedenle o, Part imparatorluğunun kurucusu olarak görülür. Onun yerine oğlu Ferat II geçti (138-128). Makedonlar'ın iktidar üssü Suriye üzerinde yoğunlaştı. Bir süre önceki gibi bu sıralarda da Doğu'dan hareketle Sakalar (İskitler) Mezopotamya'ya varana dek Part yönetimi altındaki tüm toprakları istila ettiler. Bu istilacılar arasında Massagetler, Pasianiler ve/veya Tuharlar da vardı. Ferat II'nin yerine amcası Artaban II geçti (128-124/3). Miras aldığı Saka problemini çözmeye çalışırken öldü. Yerini oğlu Mihrdat II aldı (123-88/7).

“Kırılların Kiralı“ anlamında “Büyük Arsak“ ünvanı alan Mihrdat, kendisinden önceki adaşı gibi yetenekli biriydi. İstilacı Sakalar'ı gerilettiler.

Partlar Kırmanciye’de ilk olarak “Büyük Arsak“ ünvanlı bu Part kralı zamanında, M.Ö. 112/1 dolayında göründüler. Bu tarihte Kırmanciye üzerine bir sefer yapan Mithradat, Kırmanciye kralı Artavasd’ın en büyük oğlu Tigran’ı esir edip birkaç yıl Part sarayında tuttu.

İşte bu olay Partlar’ın Kırmanciye’de ilk görünüşü oldu.

Doğu’dan Batı’ya doğru Makedonları gerileterek genişleyen Partlar, yine Makedonlar’la savaşarak Batı’dan Doğu’ya doğru ilerlemekte olan yeni bir dünya gücü olarak Romalılar ile karşı karşıya gelmek üzereydiler. Doğu-Batı savaşında Akamenler’in yerini Partlar, Makedonlar’ın yerini de Romalılar dolduruyordu. Kırmanciye, Partlar ile Romalılar arasında önemli bir anlaşmazlık konusu ve savaş alanı haline geliyordu.

Part sarayında birkaç yıl rehin kalan Tigran, babasının ölümü üzerine Part birlikleri eşliğinde M.Ö. 94’te ülkesine geri getirilip tahta oturtuldu. Coğrafyacı Strabo’nun yazdığına göre Tigran, kendisine verilen desteğe karşılık olarak Kırmanciye’de 70 vadiyi Partlar (Feratlar)’a bıraktı.

Bu demektir ki, M.Ö. 94 yılında Partlar Kırmanciye’ye yerleşmeye başladılar.

M.Ö. 58/7’de Part tahtında Üçüncü Ferat vardır. Üçüncü Ferat, kendi öz oğulları Orodes (Hyrodes) ve Mithradates tarafından öldürüldü. Büyük kardeş Mithradat III çıktı tahta (58/7-55 M.Ö). Onu Orodes II (57-37/6 M.Ö) ve Pakorus I izlediler (ölm. M.Ö. 38).

Partlar ile Romalılar arasında ilk çetin karşılaşma Orodes II zamanında cereyan etti (57-37/6). M.Ö. 53’te Harran kenti civarında Roma generali Crassus’un ordusu ile savaşta Part tarihinin en şanlı sayfası yazıldı. Bu savaşta Part ordusunu kumanda eden Suren (Surenas), bu büyük zaferi takiben bir efsaneye dönüştü. İran Destanı’nın ünlü Rustem’i çok büyük bir olasılıkla bu savaşı yöneten Suren’dir. General Suren’in kişisel adı bilinmiyor. Ona mensup olduğu evin ismi olan Suren adıyla referans veriliyor. Kişisel adının İran destanındaki ünlü Rustem olduğu sanılıyor. Rustem, İran destanının en güçlü karakteri, İran kahramanlarının en ünlüsüdür. Kronolojiyi karıştıran İran destanı Arsaki (Part) kahramanları Keyaniler bölümüne entegre ediyor.

Harran’daki Part zaferini takiben Fırat Nehri Part-Roma hududu olarak tanındı.

Bu tarihten yaklaşık elli yıl sonra, yani kabaca Miladın başlarında, Dördüncü Ferat’ın en büyük oğlu Vonones’le birlikte, daha kesin manada ise M.S. 54’de Tiridates’le birlikte Kırmanciye’de yönetim Partlar’ın (Arsakiler’in) bir kolunun eline geçer ve asırlarca onlarda kalır.

Kırmanciye’de Khal Ferat yönetimi aslında Part kralı Dördüncü Ferat’ın büyük oğlu Vonones’le başlar. Ama sık sık kesintiler yaşanır. M.S. 54’te Khal Ferat evinin Kırmanciye’deki yönetimi daha bir istikrar kazanır. Böylece Kırmanciye daha kesin şekilde Partlar’ın Dördüncü Ferat evinin Kırmanciye kolunun yönetimine girer. Bu kol ilkin Kam-Sar, daha sonraları ise Arşak adlı cedlerinden dolayı Kamsarakanlar ve/veya Arşakuniler diye de bilinmiştir. Bunların yönetimi M.S. 428’e dek sürer. Yani Sasaniler altında bile uzunca bir dönem Kırmanciye onların yönetiminde kalır.

SASANİLER (M.S. 224/226-651)

Partlar, Sasan Evi (Banu Sasan) tarafından devrildi. Sasanileri iktidara getiren bu harekete Magiler adıyla bilinen Zerdüşt din adamları sınıfının öncülük ettiği anlaşılıyor.

Altıncı yüzyıl Bizans tarihçisi Agathias, bu hareketin Magiler’i iktidara getirdiğini yazmaktadır.

Sasan denen figürün bizzat kendisi de geleneğe göre Persopolis’teki Anahita tapınağında bir yüksek rahipti. Ondan “Şeyh Sasan“ olarak sözedilmesi ve dolaşıcı bir derviş tipi olarak resmedilmesi de bu yüzden olmalı.

Partlar’ı devirip Sasani devletini kuran isyanın başını Ardaşir çekti. Bu komplo ya da devrim Fars eyaletinden başlayıp gelişti. İsyanın lideri Ardaşir, Sasan’ın soyundandı. O da cediti Sasan gibi Magiler sınıfına mensuptu. Sasan Evi, bu sınıfla yakından ilişkiliydi. Başka deyişle rahipler partisini temsil ediyordu. Part yönetimi bu sınıfın öncülüğündeki bir koalisyon tarafından devrildi. Birçok kaynağa göre İran’da Magiler denen kastı iktidara ilk taşıyan Ardaşir’di (224-240). Ardaşir, Akamenler benzeri bir imparatorluk kurmak için çalıştı. O büyüklüğe ulaşmasa da ona hayli yaklaşan Sasani imparatorluğu böyle doğdu. Çıkış yeri ve ilk başkenti Fars’taki Stakhr kenti olan bu

imparatorluk, sonraları Elam'daki Susa'dan, bazen Hamedan'dan ve bir dönem de Irak'ta modern Anbar kenti civarındaki eski Part başkenti Ctesiphon (El Madain, Mahoze)'dan yönetildi. Sasani şahları fanatik Zerdüştcü idiler. Onlardan dördünün adları Hürmüz, birkaçının da Yazdgerd'dir. Hürmüz, eski İran süper tanrısı Ahura Mazda adının Farsça şeklidir. Birkaç Sasani şahı ise Şapur adını taşırlar. Bu adın tam şekli Şah-Pur (Şah-Puhar) olup Şah-Oğlu anlamına gelmektedir.

Romalılar'a karşı seferlerinde Harran, Nisibis ve Hatra'yı zapteden Ardaşir'in yerine Şapur geçti. Gilan'ı zaptetti, Kırmanciye'nin kendisine karşı direnen Part-asıllı kırıallardan Hüsrev ve Artavazd'la savaştı. Transkafkasya'nın çoğunu kendisine bağladı ve doğuda imparatorluğun sınırlarını Ortaasya'daki Kaşan, Kaşgar ve Taşkent'e dek genişletti. İleri yaşlarında Manes'in düşüncelerine ilgi duydu. Ama onun yerine geçen oğlu Behram I, Zerdüşt rahiplerinin kıskırtmasıyla Manes'i hapsedip öldürttü. O'nun zamanında Zerdüştlük "devlet kilisesi" olarak pekişti. Yerine geçen Behram II, Dersim geleneğinin Khal Ferat Oğulları dediği Kırmanciye'nin Part-asıllı yöneticilerini etkisizleştirmek için uğraştı. Kırmanciye tahtına Şapur I'in oğlu Narses'i oturttu. 293 yılında Behram III'ü devirip Sasani tahtına oturan Narses (Nerses), Roma tarafından desteklenen Kırmanciye kiralı Tiridates'i devirdi. Bu arada Mezopotamya'yı da Roma'dan geri aldı (296). Narses döneminde Manesçiler Roma imparatorluğunda tehdit olarak görülmeye başlanan önemli bir güç olmuşlardı. Nitekim 297 yılında Roma imparatoru Diocletian Manesçi propagandayı suç sayan ve yasaklayan bir ferman çıkarmıştır. Roma ile Sasaniler arasındaki rekabet nedeniyle Nerses, Manesçiler'in desteğini kazanmak için onların propaganda faaliyetlerine toleranslı davrandı. Yaklaşık bu sıralarda, yani Nerses döneminin sonlarında Kırmanciye yönetimi Hristiyanlığı resmi din olarak benimsedi (301).

Khal Ferat yönetiminin bu tercihi ülkenin rotasını ve kaderini değiştirdi. Çünkü bu tercih ülkeyi 312 yılında Hristiyanlığı devlet dini haline getiren Roma imparatorluğu ile dinsel ve siyasal alanda daha sıkı bir ittifaka yöneltirken, devlet dini Zerdüştlük olan Sasaniler'le kopuş sürecini başlattı. Kırmanciye'nin 387/8 yılında Roma ve Sasani devletleri arasında ikiye bölünmesinde bu tercih belirleyici rol oynadı.

"Adil" diye tanınan Hürmüz II (302-309)'den sonra Sasani tahtında soylular ile rahipler zümresinin yönlendirdiği Şapur II belirdi. En uzun yöneten Sasani şahı oydu (309-79). Horasan'ın Ni-şapur kenti, bu kenti kuran Şapur II'nin adını taşıyor. Kırmanciye üzerinde Khal Ferat yönetimi ve Romalılar'la savaştı. Kırmanciye kiralı Pap'ı öldürttü, babasının gözlerini oydu. Manesçiler'i, Yahudi ve Hristiyan toplulukları cezalandırdı.

Kırmanciye'nin Romalılar ile Sasaniler arasında ikiye bölünmesi 387 yılında Şapur III zamanında yeralırsa da, sık sık Behram IV'e maledilir (388-399). Behram IV, tahta çıkmadan önce Kirman'ı yönettiği için "Kirmanşah" ünvanı taşıyordu. "Kirmanşah" kentini o kurdu. Yerine oğlu Yazdgerd I geçti (399-420). Yazdgerd I'den sonra da onun oğlu Behram V yönetti (420-438). Bu Sasani şahı daha ziyade Behram Gor (Behram Jur) adıyla ünlüdür. Onun zamanında Hristiyanlara ibadet özgürlüğü tanınır. Böylece Sasani imparatorluğundaki Hristiyanlar Batı kiliselerinden koparak ilk kez otonom bir İran kilisesi oluştururlar. Sasani devletinde kilise örgütlenmesi M.S. 5'inci yüzyılda böyle başlar.

420'lerde Khal Ferat (Part) asıllı Artaşes'i Kırmanciye kiralı olarak atayan Behram Gor, 428'de onun yerine bir Sasani valisini koyar. Bu uygulama başında St. Sahak'ın bulunduğu Kırmanciye klerjisi ve halk arasında bir huzursuzluk yaratır. Biriken hoşnutsuzluklar Behram Gor'un oğlu Yazdgerd II zamanında (438-457) isyana dönüşür.

Sasan Evi'ne karşı ortaya çıkan bu isyanın başını Desim geleneğinin Khal Mem Oğulları diye referans verdiği Mamakanlar'dan Vardan çeker (M.S. 450/451).

Kırmanciye'deki Khal Mem hanedanlığının kurucusu bu isyanda yaşamını yitirip Kırmanciye kilisesinin azizleri arasına katılan St. Vardan Mamakan'dır.

Sasani devleti Arap/İslam istilasında yıkıldı. Araplar, Sasani imparatorluğunu Basra ve Küfe

kentlerindeki askeri üslerinden hareketle yıktılar. Araplar ile Sasaniler arasındaki üç büyük muharebe, Kadisiye (636), Bağdat civarındaki Sasani başkenti Ctesiphon (637) ve Nihavand (641/2) kentlerinde yeraldılar. Son Sasani şahı Yazdgerd II'nin 651 yılında yakalanıp öldürülmesi Sasaniler'in sonu oldu. Bu tarihten sonra Kırmanciye'de Arap hakimiyeti kuruldu.

DERSİM'İN ŞECERESİ (VII)

DERSİM GELENEĞİNİN KHAL FERATLAR'I PART KIRALI DÖRDÜNCÜ FERAT EVİNİN KIRMANCIYE KOLUDUR

Dersim'in Khal Mem-Khal Ferat geleneğinde Khal Mem'in kardeşi olarak tanıtılan Khal Ferat kimdir? Buna yanıt olarak Part kiralı Dördüncü Ferat (M.Ö. 38/37- M.Ö.2)'in önemli bir figür olduğunu düşünüyorum.

Benim düşüncem özetle şudur:

Genelde Partlar'a referans olan geleneğimizdeki Khal Ferat adı, daha özelde Part kiralı Dördüncü Ferat Evi'ne referanstır. Partlar'ın Kırmanciye kolu, özellikle Kırmanciye yöneticileri çizgisi bu evden çıkmadır. Partlar'ın bu şubesi cedlerinden biri olan Kam-Sar'ın adıyla Kamsarakanlar, daha sonraları ise bir diğer cedleri olan Arşak (Arşak III)'in adıyla Arşakuniler (Arsarunik) diye bilindiler.

Aşağıda anlatacağım dikkatle okunursa bu düşüncemin dayanakları netçe görülebilecektir.

İlkin kısaca Dördüncü Ferat'ı tanıtalım:

Part kiralı Orosdes (Hyrodes)'in 30 oğlu vardı. M.Ö. 37'de tahtı bunlardan birine bırakmaya karar verdiğinde, onun halefinin kendisi olamayacağını iyi bilen büyük oğlu Ferat (Dördüncü Ferat), babası ve 29 kardeşini öldürüp tahta kendisi oturdu. Önde gelen Part soylularına ve ailelerine de aynı şiddeti uyguladı. Part generalleri ve soylularının bir bölümü çeşitli ülke ve kentlere sığınmak zorunda kaldılar. Bunlardan bazıları Romalılar'ın korumasına girdi.

Kaynaklarda Dördüncü Ferat'ın kendisinin Vonones, Rhodaspes, Seraspades ve Ferates adlarında dört oğlundan sözedilir. Bunların hepsi de Roma'ya sığınmış olabilir. En büyükleri Vonones'tir. Roma'daki bir yazıtta Dördüncü Ferat'ın dört oğlundan Rhodasp (-es) ve Seraspades (-es)'in adları geçmektedir.

Kaynaklara göre Dördüncü Ferat'ın en az 4 veya 5 karısı vardı. Bunlardan biri Musa (Thea Musa, Thermousa) adında bir İtalyan kadındı. M.Ö. 2 yılında bu kadın kocası Dördüncü Ferat'ı zehirleyerek öldürdü ve tahta onun kendisinden olma oğlu Beşinci Ferat'ı oturttu.

Bu tarihten sonraki gelişmeler özetle şöyledir:

Beşinci Ferat, M.S. 4 yılında ya öldürüldü ya da sürüldü. Bu tarihten itibaren Part tahtında ilk Orosdes III adında biri görünür. Ama çok geçmeden bir isyanda öldürülür.

Bunun üzerine Dördüncü Ferat'ın Roma'da bulunan en büyük oğlu Vonones, Roma'dan getirtilip tahta oturtuldu (M.S.7/8-12). Ama onun Roma'da edindiği karakter sorunlara yolaçtı. Onun yerine o sırada Azerbaycan (Medya) valiliği yapmakta olan bir diğer Arşaklı, Artabanus III, kiral seçildi (M.S. 12-38). Artaban (-us) III, az sonra aktaracağım geleneğe göre Vonones'in kardeşidir.

Vonones ile Artabanus arasında patlak veren iç-savaşta galip çıkan Artaban-us oldu.

Partiya'nın kendisinde tahtı yitiren Vonones, Kırmanciye'ye sığındı ve burada boşalmış bulunan Kırmanciye tahtına oturdu.

Dördüncü Ferat Evi'nden benim saptayabildiğim ilk Kırmanciye yöneticisi Vonones'tir. Onun yönetimi uzun sürmez. M.S. 15 veya 16 yılında tahtı bırakmaya mecbur edilir.

Pehleviler (Partlar)'in çeşitli kollarından sözedilir. Bunlardan biri Karen Evi'dir. Karen-Pahlav ünvanı taşırlar. Bu ad Farsça'da Qarin, Latince söylenişte Carenes şekline girer. Erzurum'un eski adlarından Karin (Kalikala), sanırım bu evin adından kalmadır.

Part tahtı üzerinde Vardan (-es) ve Gotarz (-es) adlı kardeşlerin birbiriyle savaştıkları ve imparatorluğu aralarında payetmekte oldukları kaotik bir ortamda, Pehleviler'in Karen-Pahlav kolu bu defa da Dördüncü Ferat'ın Roma'da bulunan torunlarından Meherdates'i getirtip Part tahtına oturttu (M.S.47/48). Ama o, uzun yönetemedi. Çünkü iç savaşın galibi Gew Evi'nden Gotarz II yönetimi ele geçirdi (38-51).

Burdaki bilgiden hareketle Dördüncü Ferat ve soyunun Partlar'ın Karen Evi'yle, başka deyişle Karen-Pahlavlar koluyla ilişkisi görülebilir.

Karen-Pahlavlar'ın Kırmanciye sektörü kendi cedlerinden Kam-Sar'ın adıyla Kamsarakan Evi diye bilindi. Bu adla Kamsarakanlar, Kamsaryan veya Gamsariyan gibi şekiller altında karşılaşıyoruz. Bu aynı

ev daha sonraki kuşaklardan bir diğer cedleri olan Arsak III'ün adından dolayı Arşakuniler (Arsarunik) diye de ünlenmiştir.

Dersim geleneğinin Khal Ferat Oğulları dedikleri benim düşünceme göre ağırlıkla Partlar'ın (Pehleviler'in) bu kesimine mensupturlar.

M.S. 50 yılında Behistun'a kazıldığı yazıtta Gotarzes II, kendisini "Gew (Gev) oğlu Gotarzes" diye tanıtmaktadır. Burada okuyucunun Dersim aşiretlerinden birinin adının da "Gew" olduğunu hatırlaması gerekir. Gew, Partlar döneminin ünlü İran evlerinden veya aşiretlerinden birinin adıdır. Gew Evi'nin merkezi Hırkaniye'ydi. Bu evin adı Firdevsi'nin Şahname'sinde de geçer. Şahname'deki Gew adının bir Part kralı veya önderine referans olduğu sanılıyor. Kısacası, bu ev veya aşiret de Partlar'la ilişkilendiriliyor.

Gotarz II'nin yerine Vonones II geçti.

Ferdinand Justi, Vonones II'yi Dördüncü Ferat'ın oğullarından biri veya bu aileden birisi olarak tanıtan bir görüşe işaret eder (Bk. Justi, İranisches Namenbuch).

Vonones II'den sonraki Part kralı Vologases I (Valarş, M.S.51/52-79/80)'dir. Onun kardeşi Pacorus Medya (Azerbaycan) kralı, diğer kardeşi Tiridates ise Kirmancıye kralı idi.

Daha sonra Part tahtında sırasıyla Pacorus II (78-115/6), Artaban (us) IV ve Osroes göründüler (Chosroes, 109/110-128/9).

M.Ö. 247'deki isyanla başlayan Part tarihi yaklaşık 500 yıl sonra M.Ö. 224'teki Sasani isyanıyla son buldu. Bu sırada İran'da yönetimi kaybeden Partlar, özellikle Kirmancıye'de tutundular. Kirmancıye, Partlar'ın Sasaniler'e karşı neredeyse tek ve en uzun süreli direniş üssü haline geldi. Böylece Kirmancıye'de Part yönetimi birkaç asır daha devam etti.

Hemen yukarıda Dördüncü Ferat'tan sonraki Part tarihi hakkında bir özet verdim ve bazı değerlendirmeler yaptım. Ama Part tarihinin bu kesiti hakkında bir de geleneğin söyledikleri vardır. Eldeki bilgileri bir de gelenekle birlikte ele alıp değerlendirmek zorunludur.

DÖRDÜNCÜ FERAT VE ÇOCUKLARINA İLİŞKİN GELENEK

Bu geleneği aktaran Ermeni tarihinin babası olarak kabul edilen Moses Khorenatsi'dir.

Kirmancıye'yi (Ermenistan'ı) Hıristiyanlığa çevirenler Khorenatsi'nin aktardığı geleneğe göre Part kralı Dördüncü Ferat (Arşavir)'in halefleri, daha doğrusu O'nun oğlu Artases'in ailesi/soyu olmuştur. Khorenatsi, Part kralı Dördüncü Ferat'tan Arşavir adıyla sözediyor.

O'nun naklettiği geleneğe göre, Dördüncü Ferat'ın, yani gelenekteki isimle kral Arşavir'in 3 oğlu, 1 kızı vardı.

Yaş sırasıyla, 1) Artases, 2) Karen, 3) Suren, 4) Koşm (kız çocuk).

Babaları Arşavir (Dördüncü Ferat) ölünce, bu dört kardeş arasında taht üzerinde iç-savaş patlak verir. Tahtı Artases ele geçirir. Onu tanımayarak isyan eden Suren ile Koşm, Karen'i desteklediler. Kendisi de Part asıllı olan Edessa kralı Abgar bu anlaşmazlığı çözmek üzere Horasan (Belh)'a gider.

Sonuçta şu formül üzerinde uzlaşılr:

En büyük oğul Artases (Ardases) tahtta kalacak ve sonraki Part kraları da onun soyundan olacak.

Artases soyu tükenirse taht sırası ilkin Karen koluna, daha sonra da Suren koluna gelecektir.

Böylece Artases, III. Artaban ünvanıyla yönetimi eline alır (M.S. 11/12-38/40).

Varılan anlaşma gereği Artases'in erkek ve kız kardeşlerinin soyu ülkenin diğer soylu evlerinden daha ayrıcalıklı bir statü olarak, kralın öz-soyu, başka deyişle kandan-Arsaklı anlamında "Pahlav (Bahlav)" ünvanı/soyadı alırlar.

Böylece kral Artases'in iki kardeşinden türeyen evler "Karen Pahlav" ve "Suren Pahlav" olarak, bacısı Koşm'un mensup olduğu ev ise ordunun baş kumandanı olarak atanan kocasının ünvanı ile "Asbahaped-Pahlav" diye bilinirler. Asbahaped-Pahlav; Sipahi-Başı, Sipeh-Salar, Leşker-Keş, General anlamına gelmektedir.

Dolayısıyla geleneğe göre ünlü Part evleri/aşiretleri, Pehleviler'in adı geçen üç kolundan çıkmadır; onlardan gelmedirler.

Bunun hepten doğru olması elbette düşünülemez. Ama gelenek budur.

Buraya kadarki bilgileri ve bu geleneği değerlendirirken Dersim rivayetlerinden birinde Şah Hasan'ın dört oğlundan sözedildiğini ve bu dört oğuldan birinin Ferat adı taşıdığını hatırlamakta yarar vardır.

Şah Hasan'ın kardeşi gibi tanıtılan Seyit'in çocukları arasında ise Gew adında biri sayılır. Ferat ve Gew adları Partlar'la ilişkilidir.

Şah Hasan-Seyit geleneği, Dersim'e daha geç tarihte gelenlere aittir. Khal Mem-Khal Ferat geleneği ise Dersim'in daha eski halk tabakasıyla ilgilidir.

Ama erken ve geç Dersimliler'in kendileri gibi, geleneklerindeki bazı motiflerin ve adların da birbirine karıştığı düşünölmek zorundadır. Sözelimi gelenekteki dört rakamı, Ferat ve Gew adlarının sonraları

yanlış yere monte edilmiş olması mümkündür.

Dördüncü Ferat evine ilişkin geleneği ve tarihsel nitelikte verileri değerlendirirken bu tür ayrıntıların da hesaba katılması gerekir.

DERSİM'İN ŞECERESİ (VIII)

KIRMANCIYE'DE KHAL FERAT VE KHAL MEM HANEDANLIKLARI

KIRMANCIYE'DE KHAL FERAT MONARŞİSİ (M.S. 7? – 428)

Kırmanciye'de Khal Ferat yönetimi Part kralı Dördüncü Ferat'ın büyük oğlu Vonones'le başlar. Ama sık sık kesintiler yaşanır. M.S. 54'te Khal Ferat evinin Kırmanciye'deki yönetimi daha bir istikrar kazanır. Böylece Kırmanciye daha kesin şekilde Partlar'ın Dördüncü Ferat evinin Kırmanciye kolunun yönetimine girer. Dördüncü Ferat Evi, zamanla hayli Romanize olmuştu. Başka deyişle Rumlaşmıştı. Bu kolun Kamsarakanlar ve/veya Arşakuniler diye de bilindiğine işaret etmiştik. Bunların yönetimi M.S. 428'e dek sürer. Yani Sasaniler altında bile uzunca bir dönem Kırmanciye onların yönetiminde kalır.

Kırmanciye'de Khal Ferat hanedanlığının belli başlı yöneticileri şunlardır:

VONONES (VONONES I, M.S. 12?-15/16?)

Tarihsel kayıtlara göre M.S. 7/8-12 tarihleri arasında Part tahtında Dördüncü Ferat'ın Roma'ya sığındıkları söylenen dört oğlundan en büyüğü olan Vonones oturuyordu. Vonones, Roma'dan getirtilip tahta oturtulmuştu. Bir süre sonra onun yerini almak üzere III. Artaban getirilince bir iç savaş çıktı. Khorenatsi'nin aktardığı gelenekte Artaban'dan Artases diye sözedilir ve Vonones'in kardeşi olarak tanıtılır. Sonuçta tahta III. Artaban (-us) oturdu (12-38).

Partiya'daki bu iç-savaşta yenilgiye uğrayan Vonones Kırmanciye'ye sığındı ve burada bir süre kiral olarak yönetti (M.S. 12?-15/16?).

Dördüncü Ferat evinden birinin, tarihsel kayıtlara göre en büyük oğlu Vonones'in, Horasan ve İran'da gelenekte kardeşi olarak görünen III. Artaban ile giriştiği iç-savaşı kaybettikten sonra, çok büyük olasılıkla yandaşları ile birlikte Kırmanciye sığınması ve bir süre burada Kırmanciye kralı olarak yönetmiş olması yukarıda anlatılan gelenek bakımından dikkate değerdir.

Dördüncü Ferat evinden gelen Vonones, Partlar'ın ilk Kırmanciye kralı olarak görünüyor. Onu Partlar'ın Kırmanciye kolunun başlatıcısı/kurucusu olarak görmek mümkündür.

ORODES (M.S. 16)

Vonones'ten sonra Kırmanciye tahtına biri Partlar'ın, diğeri Romalılar'ın olmak üzere iki aday belirdi. Part kralı III. Artaban, Kırmanciye tahtına oturtulmak üzere kendi oğlu Orodes'i gönderdi. Roma'nın Doğu kumandanı Germanicus ise başkent Artaxata'da Kırmanciye'de büyümüş olan Pontus kralı Polemon'un oğlu Zeno'ya taç giydirdi.

Zeno, Artaxias III ünvanı altında yönetti.

ARSAKES

Zeno öldükten sonra da Kırmanciye tahtına Part kralı III. Artaban'ın büyük oğlu Arsakes oturtuldu. III. Artaban gelenekte Dördüncü Ferat (Arşavir)'in oğlu olarak görüldüğüne göre, Kırmanciye kırılları genelde Dördüncü Ferat evinden, yani onun oğulları ve torunları arasından çıkmadılar. Arsakes'in Part sarayının adayı olarak Kırmanciye'de tahta oturduğu sıralarda Roma İmparatoru Tiberius, kendisinin seçimi olarak Dördüncü Ferat'ın 50 yıldır Roma'da yaşayan en küçük oğlu Ferat'ı gönderdi. Ne var ki, Kırmanciye'de tahta oturtulmak üzere yollanan Ferat, Suriye'ye vardiktan sonra ölünce, Roma'nın girişimi sonuçsuz kalmıştı.

M.S. 35 yılında Tiberius bu kez daha önce Selukiya'da tahta çıkardığı bir diğer Arsaki prensi, Dördüncü Ferat'ın Roma'daki torunu Tiridates III'ü Kırmanciye'de kiral yapmayı denediyse de, bu sefer de başarılı olamadı.

Eski Fars ve Yunan kaynaklarının Ermenistan, Dersim geleneğinin ise Kırmanciye dediği coğrafyada Hıristiyanlığı yayanlar da Khorenatsi'nin aktardığı geleneğe göre Kırmanciye'de yönetimi ellerinde bulunduran Dördüncü Ferat'ın torunlarıdır. Gelenekte onun torunları veya soyu olarak referans verilen bu kişiler Hıristiyanlığı benimseyip yayan Gregoryen mezhebinin kurucusu St. Gregory ve Kırmanciye kralı Tiridates'tirler. "Ermeni" oldukları öne sürülen bu figürlere daha ilerde biraz daha genişçe değinme fırsatı bulacağız. Şimdilik geleneğin onları Part ve Dördüncü Ferat evinden gösterdiğini söylemek yetecektir.

VONONES II (M.S. 50-51)

Ferdinand Justi Vonones II'yi Part kralı ünlü Dördüncü Ferat'ın bir oğlu olarak veya bu aileden birisi olarak tanıtan bir görüşe işaret eder (Bk. Justi, İranisches Namenbuch).

TİRİDATES (VAL-ARŞAK, ARTAŞES; M.S. 54-100?)

M.S. 51/52'de Part tahtına Valarş I oturdu. Onun adı Valakş veya Vologases olarak da anılır. Valarş, Medya (modern Azerbaycan) tahtına kardeşi Pacorus'u, Kırmanciye tahtına ise bir Magi, yani derviş olduğu söylenen diğer kardeşi Tiridates'i atadı (M.S.54).

Khorenatsi'ye göre Kırmanciye'yi M.S. 60 yılından bir süre sonra Part çizgisinde organize eden Tiridates oldu. Bu atamaya tepki olarak Roma imparatoru Nero, başkent Artaşata'yı ve Tigranokerta'yı zaptedip Tiridates'i tahttan indirdi, Kırmanciye'yi Roma kontrolüne soktu (M.S. 58 ve 59). Ama Part kralı Valarş'ın güçlü karşı atağı Roma ordusunu Kırmanciye'yi boşaltmaya mecbur etti. Sonunda M.S. 63 yılında iki tarafı da tatmin eden bir formül olarak Tiridates'in tekrar tahta oturması, ama tacını Roma'da Neron'un elinden giymesi kararlaştırıldı. Üç yıl sonra Roma'ya giden Tiridates Neron'dan tacını giydi ve geri Kırmanciye'ye dönüp yönetmeye devam etti. Böylece M.Ö. 112/1 yılı civarında Mithridates II tarafından Partlar'ın nüfuz alanına sokulmaya başlanan Kırmanciye'de, Part-Roma rekabetinin neden olduğu uzunca bir belirsizlik döneminin ardından, M.S. 54'te Part yönetimi kesin biçimde kurulmuş oldu ve bu durum asırlar boyunca devam etti.

Tiridates'i Kırmanciye'de Khal Ferat hanedanlığının kurucusu, daha doğrusu Vonones'ten sonraki ikinci kurucu olarak görmek mümkündür. Aşağıda adlarını vereceğimiz ondan sonraki yöneticilerin onun soyundan geldikleri söylenir.

Tiridates'in başkenti Nisibis (Şoba, Mtsbin) idi. Nisibis (Mtsbin) adı Ermenice'de sık sık Mtsrun ile karıştırılan bir ad. Mtsrun, Faustos'ta Sanatruk (Sanesan) tarafından kurulan ya da yeniden kurulan bir kent olarak anılır. Sanatruk, Khorenatsi'de Edessa kralı Abgar'ın yeğeni ve Partlar'ın ondan sonraki Kırmanciye kralı gibi sunulur. Mtsrun, işte bu Sanatruk'un başkentiydi. Nisibis'le karıştırılan bu kentin yeri tartışmalı. Eski coğrafyacılar Menzor (Munzur) kantonundaki Munzur kaynağında yine Menzor (Medzourkh) adında eski bir kentten sözeder ve bu kentin Sanatruk isminde biri tarafından kurulduğunu söylerler. Dolayısıyla Mtsrun sözcüğü, Munzur adının bir şekli olabilir. O taktirde Sanatruk adlı Kırmanciye kralının başkenti Dersim'in Munzur kantonunda, Munzur nehri kaynağında olmuş olabilir.

Kırmanciye'nin Arsaki (Part, Pehlevi) soylu kırıllarından bir bölümünün başkentleri Akilisene (Ekeleatsi, Dersim ve çevresi)'de idi.

Tiridates'in yazlık başkenti ise Garni (Gori) kentiydi.

Khorenatsi'ye göre Kırmanciye'deki hemen tüm prenslikleri Tiridates oluşturdu. Aynı kaynağa göre bu Kırmanciye kralı kendi ailesini Hasteank eyaleti, yani Palu-Bingöl bölgesi ve çevresindeki vadilere yerleştirmişti. Bu tarihten sonra bu uygulama adeta bir kural haline gelmiş, böylece bu bölge Arsaki saray evinin mirasla intikal eden irsi mülküne dönüşmüştü.

Kırmanciye kralı Tiridates'in (Trdat I), Moses Khorenatsi'de Sanatruk'un oğlu olarak tanıtılan Artaşes (Axedares) olabileceğini düşünenler vardır. Ama kaynakların pek çoğunda Trdat I (Tiridates)'in babası Sanatruk değil, Part kral Dördüncü Ferat'ın oğlu olduğu söylenen Vonones II (M.S. 50/51) olarak verilir. Bir rivayete göre Tiridates, Kırmanciye'yi istila eden Alan kralının kızı Satinik ile evlendi.

BİR ROMA VALİSİ

Devam eden Part-Roma rekabeti yüzünden zaman zaman kesintiler olmadı değil. Nitekim M.S. 114 yılında Kırmanciye'ye giren Roma generali Trajan, ülkenin başına bir Roma valisini bıraktı. Hemen sonra Büyük İskender'e özenerek Part topraklarına yöneldi, Mezopotamya, Adiabene, hatta Part başkenti Ctesiphon'u işgal etti, Pers Körfezi'ne dek indi. Ama bazı vasal kırılların isyanı ile birleşen Part misillemesi karşısında Kırmanciye de dahil tüm bu yerlerden geri çekilmek zorunda kaldı (M.S.116).

SOHAEMUS (140-178)

M.S. 163'te Kırmanciye Roma ordusu tarafından işgal edildi. Bu işgal sırasında Arsaki (Part) kral Kırmanciye tahtından indirilip yerine Sohaemus adında biri oturtuldu. Sohaemus'un başkenti Akilisene (Ermenice'de Ekeleatsi) idi. Sohaemus'u tahta oturtan Romalılar ona Roma senatörü/konsülü ünvanı verdiler.

HÜSREV I (217-238/252)

Sasani Ardaşir'e karşı Part direnişine öncülük etti. Ardaşir'den sonraki Sasani şahı Şapur'a karşı da direnişi sürdürdü. Sonunda Şapur'un tezgahladığı bir suikastle öldürüldü. Bu sırada Hüsrev'in oğlu Tiridates Roma topraklarına sığındı.

ARTAVAZD (252?)

Tiridates'in Romalılar'a sığınması üzerine Kırmanciye tahtına Artavazd çıktı. O da Arsaki (Part, Pehlevi) çizgidendi. Sasani Şahı Şapur onu tahttan indirip yerine kendi oğlu Hürmüz-Ardaşir'i koydu.

HÜRMÜZ ARDAŞİR

Sasani şahı Şapur'un Kırmanciye tahtına oturtulan oğlu. Böylece Arsaki çizgide bir kesinti yaşandı.

TİRİDATES (288-296)

M.S. 252'de öldürülen Hüsrev'in Roma'ya sığınan ve Romalılar tarafından Kırmanciye tahtına oturtulan oğlu. 296 yılında Sasani şahı Narses tarafından devrildi.

NERSES (NARSEH, 288-293)

Sasani Şahı Şapur I'nın oğlu. Sasani şahı Behram I tarafından Kırmanciye tahtına oturtuldu. Tiridates, Kırmanciye'nin Roma/Bizans parçasını, Nerseh ise Kırmanciye'nin Sasani (İran) parçasını yönetiyorlardı. Bu Nerses daha sonra kendi yeğeni Behram III'ü devirip Sasani tahtına geçti (M.S.293). Bundan bir süre sonra Tiridates'i Kırmanciye tahtından indirdi (296).

SAİNT TRDAT (TİRİDATES, 286-330)

M.S. 301'de Hıristiyanlığı benimsedi. Başkenti Sofene (Tsopk) idi. Kırmanciye'nin ilk Hıristiyan kralıdır. Hıristiyanlık tercihi ülkenin kaderini değiştirdi. Bundan 11/12 yıl kadar sonra (M.S. 312), Roma imparatoru Constantine de Hıristiyanlığı devlet dini olarak benimsedi. Böylece ikisi de Hıristiyanlığı benimsemiş bulunan Kırmanciye ve Roma yönetimleri "dinsel müttefikler"e, dolayısıyla politik müttefiklere dönüştüler. Bu din değişimleri gerçekte politik tercihlerdi.

Ermeni tarihinin babası gibi kabul edilen Moses Khorenatsi'ye göre St. Trdat Kemah (Ani)'taki T'ordan da gömülmüştür. Bir vakitler Dersim'e dahil olan Kemah, Hristiyanlık benimsenmeden önceki dönemde Kırmanciye kırıllarının gömüldüğü yer olarak da ünlüdür (Bk. Faustos ve Khorenatsi). Kıralliyet evinin mezarları buradadır.

Gregoryenliğin kurucusu St. Gregory ve ailesi dahil, Arsaki (Part) asıllı Kırmanciye kırıllarının birçoğu Sofene (Tsopk) eyaletinde oturmuş, Kırmanciye'yi buradan yönetmiş ve Kemah'ta gömülmüşlerdir. Kırmanciye monarşisinin hazineleri hemen hep Kemah Kalesi'nde muhafaza edilmiştir.

Pehleviler (Partlar)'ın Karen-Pahlav, Suren-Pahlav ve diğer kollarından bahsetmiştim. Geleneğin İran'da taht üstündeki iç-savaşı nasıl yitirdiğini ayrıntılı olarak anlattığı Karen-Pahlav evi özellikle Kırmanciye'de güçlendi. Dördüncü Ferat öldüğünde patlak veren iç-savaşta Suren ve Koşm kardeşlerin de desteklediği Karen, buna rağmen tahtı en büyük kardeşi Artashes'e kaptırmıştı. Karen Evi'nin bu iç-savaşta yenilgisi ve daha sonraları Kırmanciye'ye sığınması, Mamik-Konak rivayetine transfer edilmiş olabilir. Çünkü Mamakanlar bölgede çok daha eskidirler. Kırmanciye kırılları çizgisi daha çok Karen-Pahlavlar ile ilişkili görünüyor. Bunların erken yurtları Horasan (Bahlav, Pahlav, Belh)'dı. Khorenatsi'nin aktardığı geleneklere göre Partlar'ı deviren Sasaniler'e karşı direnenler özellikle bunlar oldu. Bu nedenle de bu ev, özellikle erkekleri, Sasaniler tarafından kırımdan geçirilir. Bu Karen kırımından geleneğe göre sadece Peroz-Amat (Perozamat) adında biri kurtulur. Kırmanciye'nin büyük evlerinden Kamsarakanlar rivayete göre Perozamat'ın, daha doğrusu onun oğlu Kam-Sar (Kal Baş, Sarı Kal Baş)'ın soyundan gelmediler. Cedleri Karen-Pahlav evinden Kam-Sar'dır.

Kamsar, St. Gregory ve St. Trdat'ın çağdaşdır. O'nun Sasani Ardaşir ve onun oğlu Şapuh'a karşı direndiği, sonunda etrafı ile birlikte Kırmanciye kiralı Saint Trdat'a sığındığı söylenir (286-330). Saint Trdat tarafından Ayrarat Eyaletindeki Şirak'a (Draskharakert) yerleştirildiği söylenirse de, Khorenatsi'nin kitabını İngilizce'ye çeviren Thomson'a göre bu bölgelerde Kamsarakanlar çok daha eskiden beri zaten yerleşikti. Gene rivayetlere göre Kam-Sar ve etrafı Saint-Gregory tarafından vaftiz edilir. Böylece Hristiyan olurlar. İlk Kam-Sar'ın kendisi, sonra da oğlu Arşavir'in Kırmanciye ordu kumandanları olarak görev yaptıkları söylenir.

Kam-Sar adının bir çarpışmada başından yaralandığı için Eksik-Baş anlamı Kem-Ser'den geldiği rivayet edilir. Thomson bu yorumun yanlışlığına dikkat çekmekte ve bu sözcüğün İrani dillerde "Lider", "Gönüllü Lider" gibi anlamlara geldiğini söylemektedir.

Kamsarakan Evi, bu evden gelen son Kırmanciye kiralı Arşak III (M.S. 380-389)'ün adından ötürü çok sonraları Arşakuniler diye de bilindi.

Kamsarakan Evi'nin bazı ünlü bireyleri şunlardı: Peroz-Amat, Kamsar, Kamsar'ın oğulları Arşavir Kamsarakan ve Nerseh Kamsarakan (St. Nerseh), Arşavir'in oğlu Spandarad Kamsarakan (Spandarad, Kurbançı veya Kurbanlık demektir), Spandarad'ın oğulları Şarvaş ve Gazovon Kamsarakan ve Gazovon'un oğlu Hrahat Kamsarakan.

PAP (369/374-374/380)

Şapur II tarafından öldürüldü. Pap'tan hemen önce Kırmanciye tahtında kendi babası bulunuyordu. Babası, Şapur II tarafından kör edilmişti.

Khorenatsi'nin anlatımına göre Pap'ın Kırmanciye kiralığı döneminde Daranali (Taranali, modern Divriği) geçitlerinde Süryani gruplarla çarpışmalar görülür. Bu çarpışmalar Kırmanciye'nin ikiye bölündüğü 387'lerde tekrarlanır.

ARŞAK III (ARSACES III, ARTAŞES, 380-389)

Arşak III, Manuel Mamakan'ın kızı ile evliydi (Bk. Faustos). Onu Kırmanciye'de tahta çıkaran Manuel Mamakan olmuştu. 377/8-386 tarihleri arasında Kırmanciye'nin fiili kiralı gerçekte Manuel Mamakan'dı. Dersim'in Khalmem-Khalferat kardeşlere ilişkin rivayetlerinde Arşak III ve Manuel

Mamakan arasındaki akrabalık ve ittifakın izleri mutlaka vardır. Arşak III'ün ordu kumandanı bazı kaynaklara göre arkadaşı Samuel Mamakan'dı. Samuel, Vahan Mamakan'ın oğluydu.

Kırmanciye Arşak III zamanında, M.S. 387 yılında Roma/Bizans ile Sasaniler arasında ikiye bölündü. Büyük bölümü Sasaniler'in, küçük parçası Bizans'ın elinde kaldı. İki parçayı ayıran sınır Kars ile Tayk arasındaki bölgeden, diğer bir adıyla Vanand eyaletinden geçiyordu. Bu bölünme sırasında Arşak III, Sasaniler'in hakimiyeti altındaki topraklardan Akilisene'ye sığınır ve burada (Bizans parçasında) yönetir.

Hiristiyanlık ülkeye girip dinsel bölünmelere neden olunca, paralel olarak politik bölünmeler de yaşandı. Kırmanciye'nin iki sektörü arasında gidiş-gelişler, büyük göçler yeraldı. Kırmanciye'de Hiristiyanlığı benimseyen prensler ve halk Hiristiyan Bizans'ın kontrolü altındaki parçayı tercih edip buraya taşınırken, eski dine bağlı kalanlar Sasani parçasını tercih ettiler, burada yoğunlaştılar. Kırmanciye'nin Batı sektörünü oluşturan Bizans parçasının çekirdeği kabaca modern Dersim'di. Kırmanciye'nin yaklaşık olarak bugünkü Dersim ve yakın çevresine tekabül eden Roma/Bizans parçasının son kiralı Arşak III oldu. Arşak III'ün soyu Arşakunikler (Arsarunikler) diye bilinir. Pehleviler'in İran'daki (Part topraklarındaki) Karen-Pahlav kolu Kırmanciye'de Kamsarakanlar olarak tanınırlardı. Kamsarakan adı Kam-Sar adlı cedden gelmedir. Artakşir'in M.S. 226'da Partlar'ı devirmesini takiben ünlü Part feodal evlerinin çoğuna boyun eğdirilir, gerisi de yokedilir. Merkezleri Nihavand (Hemedan civarındaki Nehriyan) olan Karen-Pahlav evi direndiği için kırımdan geçirilen evlerden biridir. Geleneğe göre bu eve dönük kırımdan sadece Kam-Sar adında biri kurtulur ki, o da Kamsarakanlar'ın cediti/atası olmuştur. Kamsarakan evinden gelme Arşak III'ü takiben Kırmanciye'nin Bizans/Roma tarafından ilhak edilen parçası bu devletin yönetsel yapısına entegre edilerek Roma valilerince yönetilmeye başlandı.

Bizans imparatoru Justinian zamanında Sasani Şahı Kesri ile görüşenlerin soyundan olduklarını söyledikleri Arsaces (Arşak), işte bu Arşak III'dür.

VALARŞAK (380-386), HÜSREV III (386-392), VRAMŞAPUH (392-414) VE ARTAŞES IV (423-428)

Bu dört isim Kırmanciye'nin Sasani parçasının Arsaki/Part-soyulu kırıllarıdır.

Bunlardan sonuncusu Kırmanciye tahtına Sasani şahı ünlü Behram Gor tarafından atandı.

Kırmanciye'nin Bizans/Roma parçasının son kiralı Arşak III (380-389), Sasani parçasının son kiralı ise bu Artaşes oldu. Bu tarihten sonra her iki parça da Bizans ve Sasani valilerince yönetildiler.

Kırmanciye'de doğrudan veya gerçek Sasani yönetimi Arsaki (Eşkani) monarşisi çizgisinin tasfiye edildiği M.S. 427/8'den sonra başladı. 442-451 tarihleri arasında Sasaniler'in Kırmanciye valisi Sisakan evinden (Siunia, Alu Evi) Vasak I idi. O, Alan ya da Gil kökenli olabilir.

KIRMANCIYE'DE KHAL MEM HANEDANLIĞI (M.S. 450/451-750)

Tarih çalışmamda Ermenice kaynaklarda Mamikonianlar olarak anılanların Dersim geleneğindeki Khal Mem Oğulları (Domane Khal Memi) olduklarını uzunca tartışmıştım. Başka deyişle Dersim geleneğindeki Khal Mem adı bu yazı dizisinde tekrar tekrar işaret ettiğim gibi tarihin Mamakanlar (Mamanlar, Mamikanlar) adıyla kayddettiği ünlü halka referanstır.

Mamakanlar Khal Ferat hanedanlığı periyodunda da aktiftiler. Örneğin Kırmanciye'nin Roma parçasının son kiralı olan Arsak III, Manuel Mamakan'ın kızı ile evliydi ve Arsak III'ü tahta çıkaran da bu Mamakanlar olmuştu. Arsak III'ün yönetimi bu evlilikte ifadesini bulan Khal Ferat-Khal Mem ittifakına dayanıyordu.

Khal Ferat hanedanlığı son bulduktan bir zaman sonra bu boşluğun Khal Mem Hanedanlığı tarafından doldurulduğunu söyleyebiliriz.

Başlangıçta bir prenslik olan Khal Mem hanedanlığı daha sonra kırıllık statüsü kazanır. Bu hanedanlığın kurucusunun M.S. 450/451 yılında Sasanilere karşı patlak veren ünlü isyanın önderi

Vardan Mamakan (Ermenice'de Vardan Mamikonian) olduğu söylenebilir. Ona Vardan prensliği demek de mümkündür. Vardan, Gregoryen mezhebinin kurucusu St. Gregory'nin soyundan gelen Kırmanciye Yüksek Rahibi Saint Sahak'ın torunuydu.
Khal Mem hanedanlığının yöneticilerini şöyle sıralayabiliriz:

VARDAN MAMAKAN (ölm. M.S. 450/451)

VAHAN MAMAKAN (VASAK, 482-505): Vardan'ın yeğeni. Mamakanlar'ın iki ünlü isyanından biri Vardan'ın (450/451), ikincisi Vahan Mamakan'ın 482 tarihli isyanıdır.

VARD MAMAKAN (505/511-514)

İKİNCİ VARDAN MAMAKAN (?-?)

VASAK MAMAKAN (?-?)

(Kesinti: 518-548 tarihleri arasında Gini evinden MEZEZİUS I GİNİ Sasaniler'in Kırmanciye valisi sıfatıyla yönetti. Ermenice'de Gnuni adıyla bilinen ev Dersim'de Giniler olarak bilinenlerdir).

MUŞEL MAMAKAN (?-650)

HEMEZASP MAMAKAN (655/657-658/661)

GRİGOR I MAMAKAN (661-684/685)

GRİGOR II MAMAKAN (748-750)

Yaklaşık miladın başlarında başlayan Khal Ferat hanedanı kabaca 400 yıl yaşadıktan sonra yerini 300 yıl kadar devam eden Khal Mem hanedanına bırakmıştır. Khal Ferat-Khal Mem hanedanlıkları bize milattan sonraki ilk 700 yıllık Kırmanciye ve Dersim tarihinin bir fotoğrafını vermektedirler.

DERSİM'İN ŞECERESİ (IX)

BELGE NİTELİĞİNDE BİR KANIT:

KHAL MEM - KHAL FERAT TABAKASINI TEMSİL EDEN DERSİMLİ ELÇİLERİN ÜNLÜ SASANİ ŞAHI NUŞİRVAN-I ADİL İLE 539 YILINDA YAPTIKLARI GÖRÜŞME VE BU GÖRÜŞMEDE KENDİ ETNİK KİMLİKLERİ KONUSUNDA SÖYLEDİKLERİ

Tzanlar (Dersimliler), Bizans imparatoru Justinian (527-565) zamanına kadar bağımsız yaşadılar. İlk kez Justinian zamanında ve M.S. 530 yılı civarındadır ki bir askeri hareketle onlara Bizans hakimiyeti ve bunu takiben de Bizans eliyle Hristiyanlık dayatıldı.

Bu gelişmeler M.S. 530 yılındaki Bizans-Sasani savaşının az öncesine rastlıyordu.

Yeri gelmişken Tzanlar'ın Mamakanlar olarak bilinen kolu içinde Hristiyanlığın bir asır kadar daha erken bir tarihte, yaklaşık olarak 4. veya 5'inci yüzyıl başlarında benimsendiğini hatırlatmak zorundayım.

Tzanica (Eski Dersim), altın ve gümüş madenleri bakımından zengin bir ülkeydi. Bizans ile Sasaniler'in bu ülke üzerinde yürüttükleri savaşların önemli bir nedeni bu madenlerdi. İspir ve Pasinler (Hasan Kale)'de altın, Gümşhane'de ise adından da anlaşılacağı gibi gümüş madenleri vardı. 530/532-540 yılları arasında İspir ve Pasinler'deki altın madenleri Sasaniler'in kontrolündeydi. Bu madenleri yönetiminin başlarında Mezdek yandaşı olup İran'da Mezdekiliği iktidara taşıyan Sasani şahı Kava (488-496 ve 498-531)'nin izniyle Simon adında bir yerli işletiyor, çıkarılan madeni Sasaniler'e veriyordu.

Bizans tarihçisi Procopius, Simon'ı İspir kalesinin sahibi "bir Ermeni" olarak tanıtır.

530 yılındaki Bizans-Sasani savaşı sırasında taraf değişip Bizans'a yanaşan Simon, çıkarılan madeni Sasaniler'e vermeyi reddetti. Simon'a, Procopius'un tabiriyle söylersek, "bazı Ermeni köyleri" veren Bizans imparatoru Justinian, bu köylere karşılık olarak altın madeninin bulunduğu İspir Kalesi'ni ondan devraldı.

Tam bu değiş-tokuş sırasında Partlar'ın Kamsarakan evinden prens İsaac Kamsarakan da taraf değişerek kendi elindeki Bolom Kalesi'ni Bizans'a teslim eder. Erzurum sınırındaki bu kale Kırmanciye'nin Sasani parçası içine düşüyordu. Sasani ordusunda kumandanlar olarak görev yapan İsaac'ın iki büyük kardeşi Narses Kamsarakan ile Aratius Kamsarakan da bu aynı tarihte

Kırmanciye'nin Bizans parçasına sığınırılar.

Yukarda bahsi geçen Simon, İsaac, Narses ve Aratius gerçekte Khal Mem-Khal Ferat tabakasına mensup Dersimliler'dir. Ama Dersim coğrafyası uzun zamandır Ermenistan'ın bir parçasına dönüşmüş bulunduğu için, diğerleri gibi Procopius da onlardan "Ermeni" diye söz etmektedir. Bu taraf ve el değişme olayları Bizans-Sasani ilişkilerini gerginleştirdi. Bu arada başka gelişmeler yaşandı.

530'ların sonlarına gelindiğinde Procopius'un yine "Ermeni" diye referans verdiği Bizans parçasının halkı bu kez Sasaniler'e yanaştı. 539 yılında başında Vassak (Bassaces) adında bir Bizans vasalının bulunduğu bir heyeti temsilci olarak ünlü Sasani Şahı Nuşirvan-ı Adil (531-579) ile görüşmeye yolladı. Adontz'a göre Procopius'un burada sözünü ettiği heyetin başkanı büyük olasılıkla 450/451 isyanına da katılmış olan Mamakan Evi'nden Vasak Mamikonian'dı. Nuşirvan-Adil, kendisinden hemen önceki Mezdekçi Sasani şahı Kava'nın oğludur. Ona Kısra, Kısra Anuşirvan veya Kesri (Şerefname'de Nesri) dendiği de olur. Asıl adı Hüsrev'dir. Bu ad Arapça'da Kısra şekline girmiş ve tüm Sasani şahları için kullanılan kollektif bir ünvana/ada dönüşmüştür.

Bu görüşmede heyettekilerin çoğu Sasani şahı Nuşirvan-ı Adil'e kendilerini "Arsaki" (Part) olarak tanıtır. Procopius onlardan "Ermeni" diye söz etse de, besbelli ki onların kendileri hakkındaki görüşü başkaydı.

Geçerken de olsa bir çift söz edelim: Azıcık tarih ve etnoloji bilen Partlar'ın Ermeni olmadığını bilir. Bilince de bir Bizans tarihçisinin onlardan nasıl olup da "Ermeni" diye söz ettiğini düşünür. Eğer Ermenistan sınırları dışındaki Partlar'a hiç bir vakit ve hiç bir şekilde "Ermeni" denmediğini de biliyorsa, "Ermeni" kavramının anlamı üzerinde düşünmeye başlar.

Esas konumuza dönersek:

Bahsi geçen hayettekilerin büyük bölümü Nuşirvan-ı Adil'e Part kırallarıyla ilişkili olduklarını, Arsaces'in soyundan geldiklerini söylüyorlardı.

Procopius, onların Nuşirvan-ı Adil'e dediklerini aynen şöyle aktarır:

"Bizim atalarımızdan son kiral Arsaces idi. Kendi tahtını gönüllü olarak Roma imparatoru Theodosius'a bıraktı, ama bunu imparator Theodosius'un ailesinden sayılmak ve vergilerden muaf tutulmak koşuluyla yaptı".

Burada adı geçen Arsaces, Roma/Bizans Ermenistanı'nın son kiralı Arsaces III'tür (M.S. 387-390). Khorenatsi'nin Val-Arşak dediği Tiridates I (M.S. 53-100)'in soyundan sayılmaktadır. O öldükten sonra bugünkü Dersim'in de dahil olduğu Roma/Bizans parçası artık Roma/Bizans valilerince yönetilmeye başlanır. Böylece onunla birlikte Batı Ermenistan kiralılığı sona erer.

Bu Arsaces III'ün soyundan gelenler Partlar'ın Kırmanciye (Ermenistan) koluna mensup olup Arşakuniler (Arsar-unik, Arsak-uni) diye bilindiler. Onların bir diğer adları ise Kamsarakanlar'dır. Kırmanciye'nin Roma parçasının tarihinde ve Roma imparatorluğunun kendisinde Arap istilasına kadar önde gelen bir rol oynayan bu ev, Dersim geleneğinin Khal Ferat oğullarıdır. Bizans'ın Heraclianlar imparator evi (610-771) Arşakuniler'le ilişkilidir. Akilisene Mamakanları ve İspir Bagratları Arsak III'e tabi prenslikler arasındaydılar. O'nun eski toprakları modern Dersim'i de içeren Erzurum (Caren-itis) ile örtüşüyordu. Vergilerden muaf bu topraklar Justinian zamanına kadar imparatorluk içinde politik ve askeri bir otonomiye sahip bir tür vasalet devletti. Justinian ile birlikte ve 536 yılından itibaren bu toprakların otonomisine fiilen son verilip bir Bizans temasına dönüştürüldü. İmparator Justinian'ın bu yeni düzenlemesiyle otonominin yitirilmesi 538 yılında Bizans'a karşı Arsaki prenslerin (Khal Feratlar'ın) liderlik ettiği bir Dersim direnişine sebep oldu.

Tzanica'nın bağımsız sektörünün işgali ve eskiden otonom olan sektörünün bu statüsüne son verilmesi üzerine patlak veren direnişin bastırılmasını takibendir ki, adı geçen heyet 539 yılında Sasani şahı Nuşirvan-ı Adil ile görüştü ve olan bitenden dolayı ona şikayetlerini aktarıp Bizans'a karşı ondan yardım istedi.

Bizans'ın kendilerine uyguladığı baskı ve haksızlıklardan yakınan bu heyet, bu baskılara örnek olarak Nuşirvan-ı Adil'e Bizans'ın kendi komşuları "Tzaniler"in bağımsızlığına nasıl son verdiğini, onlara hangi yöntemlerle boyun eğdirdiğini anlatır. Kendilerine ve komşuları Tzaniler'e yönelik bu Bizans uygulamalarından dolayı şikayette bulunup Sasani şahını Bizans'a karşı savaş açmaya ikna ederler. Burada Tzaniler diye referans verilenler Mamakanlar diye de bilinen Dersim geleneğinin Khal Mem oğullarıdır. M.S. 900 yılında yazan Thomas Artsruni, Tzanlar'dan "Mamakanlar'ın Chen kolu" diye bahseder. Adontz'a göre ise doğru olan bunun tam tersidir. Yani gerçekte Mamakanlar, Chen (Çan, Sin, Çin) orijinlidir. Nitekim Mamik-Konak geleneği de bunu söylemektedir. Dersim ve Dersimliler adı Tzanlar'dan kalmadır.

Dersim geleneğinin Khal Mem-Khal Ferat tabakasını temsil eden bu heyetin önerisi üzerinedir ki, 539/540 yılında Nuşirvan-ı Adil'in emriyle Sasani ordusu Ermenistan'ın Bizans parçasını işgal eder.

Sasaniler'in Dersim ve çevresinde hakimiyet kurması yukardan beri özetlediğimiz 530-539 yılları arasındaki bu kritik dönemece, Sasani şahı Mezdekçi Kava ile onun oğlu Nuşirvan-ı Adil'in yönetim dönemlerine rastlar.

530'lu bu yıllar Dersim'in eski halk tabakasının tarihi ve kimliği bakımından anahtar nitelikte verilerle doludur.

DERSİM'İN ŞECERESİ (X)

SASANİLER ALTINDA DERSİM'İN ESKİ VE GEÇ HALK TABAKASI İLE İLİŞKİLİ ÖGELER VE BUNLARIN KARIŞTIĞI BAZI ÖNEMLİ OLAYLAR

Sasaniler döneminde Dersim'in hem eski hem de geç halk tabakası ile ilişkili etnik ögelerin karıştığı bir yığın olay vardır. Bu olaylar sözünü ettiğimiz ögelerin hem Sasaniler'le, hem de birbirleriyle bağlantılarına hayli ışık tutmakta, bu anlamda Dersim tarihi bakımından önem taşımaktadırlar. Aşağıda bu olayların en önemlilerinden birkaçına kısaca değinmekle yetineceğim.

SASANİLER'E KARŞI MAMAKANLAR'IN ÖNDERLİK ETTİĞİ İKİ İSYAN (VARDAN VE VAHAN İSYANLARI: 450/451'DEN 482'LERE)

Sasani şahı Yazdgerd II zamanında onun veziri Mir-Nerseh (Hazarbad)'in kışkırtmasıyla Kırmanciye yönetimine Zerdüştlüğe geri dönmesi için baskılar yapıldı. Soyluların ve din adamlarının bir bölümü bu baskılar altında eski dinlerine dönerken, bir diğer bölümü Hıristiyanlıkta diretti. Bazı kaynakların bir "ulusal ayaklanma" gibi gördükleri Avrasya Savaşı oldu. Ayaklanmayı din adamları ve prenslerden oluşan bir meclis başlattı. Bu meclisin ve ayaklanmanın lideri yazılı kaynaklarda Mamakanlar adıyla bilinen Khal Mem oğullarından Vardan Mamakan'dı.

Ayaklanma kanlı şekilde bastırıldı. Pek çok önde gelen kişi esir edilip İran'a sürgün götürüldü. Bu tarihten sonra Kırmanciye artık Khal Ferat oğulları (Partlar) tarafından değil, Marzban ünvanıyla bilinen Sasani valileri tarafından yönetilmeye başlandı. Avarair Muharebesi olarak da bilinen bu olay Kırmanciye tarihinde bir dönüm noktasına dönüştü ve kilise tarafından anılageldi.

Kırmanciye'de Sasani hakimiyetinin bu tarihlerden sonra başladığı söylenebilir.

Ama Sasani şahı Peroz (459-484) zamanında, yaklaşık 470'lerde, bu kez Vardan'ın yeğeni Vahan Mamakan'ın önderlik ettiği bir diğer ayaklanma koşturdu.

Sebepler aynıydı.

482'de Kırmanciye'yi toparlamış görünen Vahan'ın direnişi, Sasani şahı Balaş'ı (Valgaş, 484-488) bir uzlaşmaya zorladı.

Buna göre Hıristiyanlık serbestçe icra edilebilecek, Kırmanciye'deki mevcut ateş-tapınakları imha edilecek ve yenileri de yapılmayacaktı.

KAFKASLARDA DEYLEM-GİLAN KOLONİLERİ (488-579)

Kırmanciye ve İran'a dönük göç ve istilaların önemlice bir bölümü çok eski zamanlardan beri Kafkasya üzerinden gelmiştir. O nedenle daha Akamenler zamanından itibaren Kafkas geçitlerini tutmak için buralara kaleler yapılmış, sınır muhafızı olarak koloniler yerleştirilmiştir.

Bu uygulama Sasaniler zamanında da devam eder. Örneğin ünlü Derbend duvarının Sasani şahı Şapur II (309-379) tarafından yapıldığı söylenir. Mezdekçi Kava (Kavat bin Firuz, 488-531) ve onun oğlu Kısra Anuşirvan (531-579) daha esalî tedbirler alırlar.

Minorsky'nin de işaret ettiği gibi Sasaniler'in buraya yerleştirdiği koloniler özellikle Deylem ve Gilan'dan getirilmiştir. Bu askeri koloniler burada vasal beylikler tarzında örgütlenir. Örneğin geç dönem Şirvan şahları kendi orijinlerini Sasani şahı Nuşirvan-ı Adil (531-579) ve onun oğlu Hürmüz'e dayandırıyorlardı.

Sonraki dönemlerde de bu bölgede Deylemi-Gilani varlığı devam eder. 10'uncu yüzyıl Deylemi yayılması sırasında Şirvan'da "Kasrani hanedanlığı" oluşur.

Kafkaslar'da Deylem ve Gilan orijinli kolonilerin daha Medler ve Akamenler, hatta Moses Khorenatsi'nin aktardığı Ermenistan şeceresine bakılırsa çok daha gerilerden beri mevcut olduğunu düşünmek gerekir.

Pontus, Colchis ve Kırmanciye'ye yapılan Deylemi ve Gilani göçlerin önemli bir bölümü Kafkasya üzerinden gelmez. Bu model 10'uncu yüzyıl ve sonrasındaki Deylemi yayılması sırasında da görülür.

Günümüzün Kafkas grubu halkları arasında Gilani-asıllı ögeler hala ayırtedilebilirler.

BİZANS-SASANI SAVAŞLARINDA ESKİ DERSİMLİLER VE DEYLEMİLER (541-559)

Bizans tarihçileri Procopius ve Agathias Bizans-Sasani savaşlarını ayrıntılı olarak anlatırlar.

Bu savaşların bir bölümü, Mezdekçi ünlü Sasani şahı Kava (488-531) ile onun oğlu Nuşirvan-ı Adil (Kesri I, 531-579) zamanında Lazistan (eski adıyla Kolçis) ve Tzanika (Çanestan, Eski Dersim) üzerinde cereyan ederler.

Lazistan konusu ilk patlak verdiğinde Bizans imparatoru Justinian idi. 530 yılında Sasaniler Lazistan'ın eskiden İran'a ait olduğunu hatırlatıp iadesini talep ettiler. Tam bu sıralarda Bizans, "Tzanik ulusu" adıyla tanıdığı Eski Dersimliler'in bir bölümüne de boyun eğdirmiş ve Hıristiyanlığı dayatmıştı (530). Bizans-Sasani anlaşmazlığına neden olan konulardan biri de buydu. Tzanika, Kırmancıye'nin Bizans ve Sasani parçalarını ayıran sınır üzerinde yerliyordu. Bizan ve Sasani devletleri arasında bölünmüş haldeydi. Değerli altın madenlerinin bulunduğu İspir ve Pasinler (Hasan Kale) bu topraklardaydı. Bu madenler üzerinde iki taraf arasında bir rekabet vardı.

530'da Mezdekçi Kava'nın Sasani ordusu Tzanika'daki İspir, Pasinler ve çevresine (Erzurum) girdi. Burası iki taraf arasında sık sık el değişen bir bölgeydi. Bu savaş sırasında Kamsarakan (Arsarunik) evinden üç kardeş Sasani ordusundan kaçarak Bizans'a sığındılar.

540/541 yılında ise Kava'nın oğlu Kesri Gürcistan üzerinden Hıristiyan Lazistan'a girdi. Bu ülkedeki Bizans-Sasani savaşı da aslolarak bu tarihte, Justinian ile Kesri dönemlerinde başladı. Laz yönetimi iki taraf arasında gidip geliyor, bazen birine, bazen diğerine yanaşıyordu.

549'da Laz kralının destek talebi üzerine Justinian'ın Lazistan'a gönderdiği kuvvetler arasında 1000 mevcutlu bir Tzani birliği (Dersimliler) de vardı. Lazistan'ın Petra Kalesi'nin savunması bu birliğe bırakılmıştı. Bu sırada kaleye saldıran Sasani ordusu ile Tzan birliği arasında çarpışmalar oldu. Sasaniler'i püskürten Tzanlar, daha sonra Petra'daki Bizans kampını yağmalayıp Rize-Trabzon yoluyla geri kendi ülkelerine döndüler (549).

Bu tarihten bir yıl sonra tekrar Lazistan'a giren Sasani ordusunun Archeopolis kuşatmasında Deylemli ("Dolomitler") birlikler vardı.

550'li yıllarda Bizans, Lazistan'a en az 500 mevcutlu bir Tzan birliği daha yolladı. Bu birlik adı Theodorus olan Tzani orijinli bir Bizans generalinin kumandası altında savaştı. Lazistan'daki Sasani ordusunda bu tarihte de binlerce mevcutlu Deylemi birlikler savaşıyordu.

SASANİLER'İN YEMEN SEFERİNDE DEYLEMİLER (570'LER VE SONRASI)

Bizans destekli Hıristiyan Etopya yönetimi Hıristiyanlar'ı cezalandırdıkları gerekçesiyle Yemen Himyariler'i üzerine ordu gönderdiğinde, Yemen'in pagan ve Musevi Araplar'ı Sasaniler'den yardım istediler. Bunun üzerine Kesri I Anuşirvan, ilki 575-77 tarihleri arasında, ikincisi de 598'de olmak üzere başkent Sana'ya iki kez büyük birlikler yolladı.

Etopya ordusunu Yemen'den çıkararak bu kuvvetlerdi. Yemen'e yollanan bu Sasani kuvvetleri Deylemiler'den oluşuyordu. Bunların bir bölümü daha sonra geri döndüyse de, önemlice bir bölümü Yemen'de kaldı.

Yemen'deki bu Deylemliler'in orada doğan nesilleri Abna (Oğullar) adıyla bilindiler. 640'lara dek Sasaniler'e bağımlı kalan Yemen'i Sasaniler adına Deylemiler yönetti.

İslam'ın doğuşunu takiben burdaki Deylemliler İslam'ı ilk benimseyenler oldular ve bu tarihten sonra da ülkeyi İslam adına yönettiler. Yemen'i onların İslamlaştırdığı bile söylenir.

Bu konularda daha ayrıntılı bilgi için "Dersim ve Zaza Tarihi" başlıklı çalışmaya bakılmalıdır.

DERSİM'İN ŞECERESİ (XI)

PAVLAKİLER

Dersim antikaçının ekseninde özne olarak Khal Mem-Khal Ferat tabakası vardır. Bu ikilinin tarihi elbette ki ortaçağlarda da sürer. Ek olarak Pavlakiler girer devreye. Ortaçağ Dersim tarihi Pavlakiler'le başlar, daha ilerde değineceğim Şah Hasan-Seyit tabakasının önderliği altında devam eder.

Arap ve Selçuklu istilaları arasındaki dönemin Dersim tarihinde en dikkate değer olgu Pavlakiler'dir. İran dini Zerdüştlük içindeki iç kavgalardan üçüncü yüzyılda Manes, beşinci yüzyılda ise Mezdek hareketleri doğdular. Zerdüştcü Sasani yönetimleri tarafından acımasızca bastırılan bu hareketlerin doktrinleri Arap/İslam peryodunda Ghulat adı verilen ve İslam içinden çıksa da İslam-dışı görülen aşırı Şii görüşlerle karıştılar. Eba Müslim, El Mukanna, Babek, Abdullah Qaddah, Hallacı Mansur, Hamdan Karmat, Hasan-ı Sabbah, Baba İshak, Fazlullah Hurufi ve Nesimi gibi ünlü kişiliklerin

mensup olduğu sektler için şu ya da bu ölçüde ilham kaynağı oldular.

Manesçi propaganda daha doğduğu üçüncü yüzyılda Roma imparatorluğunda korkulan bir güce dönüşmüştü. Bu yüzyılın sonlarında Roma imparatorlarının Manesçilere karşı fermanlar yayınladıkları bilinen bir şeydir. Bu fermanlarda Manesçiler'in ve Manesçiliğin İrani orijinine özellikle dikkat çekilir. Ermenistan'da ve Bizans'ta Hristiyanlığın devlet dini olarak benimsenmesi bu tarihten çok sonradır. Bu seçimde Manesçi tehdidin büyük rolü vardı. Nitekim dördüncü yüzyılda Ermenistan ve Bizans'ta Hristiyanlık devlet dini olarak benimsendiğinde Manesçi ve Mezdekçi güçlü bir muhalefetle karşılaştı. Manesçiliğe karşı mücadelede Hristiyanlıktan yararlanıldı.

Böylece dördüncü yüzyıldan itibaren Roma imparatorluğunda Manesçilik ve Hristiyanlık karşı karşıya geldiler. Kendi çağının bazı kaynakları Manesçiliği Hristiyanlık içinde bir öğreti gibi görmekle birlikte, resmi Hristiyanlık onu büyük bir tehdit ve düşman olarak lanse ediyordu.

Pavlakilik, üçüncü yüzyılda doğan Manesçi akımın bir devamıydı. Başka deyişle Manesçiliğin asırlarca sonra Pavlakilik adı altında bir yeniden dirilişiydi. Onun gibi Pavlakilik de kendisini bir tür Hristiyanlık gibi tanıtmış, Ermenistan ve Bizans'ta devlet dini olarak benimsenen Hristiyanlığın revize edilmiş bu resmi versiyonuna karşı erken Hristiyanlığın ilkelerine dönüşü savunmuştur.

Az önce de işaret ettiğimiz gibi, Arap ve Selçuk istilaları arasındaki dönemin Dersim tarihi bakımından Pavlaki hareketi önemlidir.

Pavlakiler'in kendilerine göre bu hareketin gerçek kurucusu Mamekiyeli Constantine (Constantine Mananalı) idi. Yedinci yüzyılda yaşadığı ve sonraları Silvanus adını aldığı söylenir. Manes-Mezdek hareketinin bir devamı da olsa, O'nun faaliyeti Pavlaki hareketinin gerçek başlangıcı olarak alınabilir. Kendisi ve yandaşları Bizans tarafından Manes'in görüşlerini paylaşmakla, Manesçi olmakla suçlanıyor ve bu yüzden cezalandırılıyorlardı.

Onun faaliyeti Med istilasından beri İrani etki altındaki Kırmanciye, Kapadokya ve Pontus'ta yoğunlaşır. Bizans imparatorları Konstans II (641-668) ve Constantine IV (668-685) dönemlerine rastlıyor bu. Başka deyişle Arap/İslam istilası sıralarına denk düşüyor. Karargah olarak o tarihte Pontus'a dahil Colonia (Koyulhisar, Konak, Kara Hisar) çevresini seçer. Bu bölgelerdeki eski Manesçiler onun etrafında toplanır. Mananalı (Doğu Dersim) ve Divriği (Daranalı, Batı Dersim) de Pavlakiler'in esas üsleri arasındadır. Bizans'ın bu doğu sınırları üzerinde önemli bir güce dönüştüler. Onların Malazgirt ve çevresinde üstlenen bir kolu ise Tondrakiler diye biliniyordu. Pavlakiler, zamanla Kapadokya, Pontus, Lycaonia ve Frigya gibi bölgelerde, Bizans sürgünleri sonucunda Bizans'ın kendisinde ve Balkan ülkelerinde de varoldular. Pavlaki doktrinler buradan da İtalya ve Fransa'ya taşındılar.

Resmi Hristiyanlığın ve Ermenistan kilisesinin gücünü zayıflatan Arap-İslam istilası sırasında ve sonrasında genelde muhalif ve isyancı sektler, özelde Pavlakiler gelişme ortamı bulurlar. Pavlakiler'e El-Bailikani (El-Bayalika) dedikleri kaydedilen Araplar, Mamekiyeli Silvanus'un faaliyetlerine hoşgörü gösterir, Bizans'a karşı mücadelesinde ona destek verirler.

Silvanus kendi karargahı Colonia ve çevresine yönelik bir Bizans (Yunan) kırımında öldürüldü.

Malatya ve Erzurum, Araplar ile Bizans arasındaki en stratejik sınır kentleriydi. Pavlakiler bu kentlerde oldukça yoğundu. Bizans imparatoru Constantine V, 750'lerde yaptığı Kırmanciye (Ermenistan) seferi sırasında bu kentlerdeki Pavlakileri kitlesel halde İstanbul ve Trakya'ya iskan ettirdi. Sekizinci yüzyıldaki bu sürgünle birlikte ki Pavlaki görüşler ilkin Balkanlar'a, oradan da Avrupa'nın diğer ülkelerine taşındılar. Onuncu yüzyılda özellikle Bulgaristan'da Bogomil adında bir rahibin öncülüğünde güçlü bir harekete dönüştüler.

Bizans-Arap sınır boyunda yoğunlaşan Pavlakiler tehlikeli dinsel muhalifler olarak görüldükleri için sık sık Bizans tarafından cezalandırıldılar, tedip, tenkil ve tehcir operasyonlarına maruz kaldılar. Özellikle Theophilus (829-842) ve eşi Theodora altında daha önce benzeri görülmemiş bir kırımdan geçirildiler. İmparatoriçe Theodora'nın zamanında dağlarda 100 bin civarında Pavlaki'nin katledildiği, esirlerin kılıçla biçildiği veya çarpmıha gerildiği söylenir. Yunanlılar'ın birbirini izleyen bu Pavlaki kırımları sürecinde, özellikle 845-890 tarihleri arasında Pavlakiler bir varlık yokluk kavgası verdiler. 830'lu veya 40'lı yıllarda Carbeas liderliğinde patlak veren Pavlaki isyanı Yunan kırımlarına bir tepkiydi. Bu kırımlar nedeniyledir ki, daha önce Bizans savunmasında görev yapan Pavlaki inançtan Carbeas, anti-Hristiyan olarak tanımladığı Bizans yönetimini tanımadığını ilan ederek beş-bin kadar yandaşıyla birlikte ayaklandı. Ardından menakıblarda kendisinden Malatya'nın Abbasi emiri veya generali olarak sıkça sözedilen Omar'a sığındı (845/846?).

Malatya emiri Omar, Pavlaki lider Karbeas'ı zamanın Abbasi halifesi ile tanıştırdı. Aralarında Bizans'a karşı sıkı bir ittifak oluşur. Bunu olanaklı kılan Bizans'ın imha siyaseti, acımasız Pavlaki kırımıydı. Pavlakiler, bu sıralarda kendilerine ait Arguvan (Akçadağ-Doğanşehir), Divriği (Tephrike) ve Amara (Emerli) kentlerinde üstlenir, bu bölgedeki dağları Bizans'a karşı bir intikam üssüne çevirirler.

Karbeas döneminde Pavlakiler Divriği çevresindeki dağlarda, Malatya'dan Tarsus'a kadarki Bizans-Arap sınır koridoruyla örtüşen Avasım adıyla bilinen eyalette bir tür otonom devlete dönüşürler. Bu statülerini 830'lardan 870'lere kadar korurlar. Arguvan, Divriği ve Amara kentlerinin General Omar'ın desteğiyle Karbeas tarafından kuruldukları söylenir.

Bu dönemde Karbeas, hep Abbasiler'in Malatya emiri Omar (ölm. 863/864), Tarsus (Antakya) emiri Cafer bin Dinar ve bir diğer Abbasi kumandanı olan Ali ibn Yahya (ölm. 863) ile birlikte. Onlarla beraber Bizans üzerine seferlere katılır. Bizans'ın Pavlakiler'e yönelik Samosata (Hisn-ı Mansur) ve Divriği kuşatması sırasında onların desteğiyle imparator Michael III'ü ağır bir yenilgiye uğrattır (859). Sonraları adı geçen Abbasi emirleri ile birlikte Tokat (Dazmana, Dazimon), Sinop ve Samsun (Amisus)'da Bizans'la çetin muharebeler yapar, Ankara üzerine, hatta daha batıya yürürler. General Omar, bu sefer sırasında Pason adlı yerde sürpriz bir Bizans saldırısında öldürülür (Battal Gazi'nin öldürüldüğü rivayet edilen yerle kıyaslayın). Hemen hepsi ile sözlü geleneklerde ve şecerelerde karşılaştığımız burdaki isimlerin izleri özellikle Battal Gazi öykülerinde, Danişmendname, Saltukname ve Veli Baba şeceresinde rahatlıkla görülebilir.

860'ların ortalarından itibaren insiyatif Bizans'a geçer.

Carbeas'tan sonraki Pavlaki lider Chrysocheirus adında biridir. Basil I döneminde (867-886) Abbasi kuvvetlerinin de katıldığı bir seferde Bizans'ın kalbine (İstanbul) dek girer, Efes'i işgal eder. Böylece Pavlakiler Bizans içlerine kadar sızarlar. Ardından Bizans misillemesi gelir. Divriği kuşatılır, Pavlaki ülkesi yakılıp yıkılır. Basil I, başkent İstanbul'a Pavlaki lider Chrysocheir'in bedeninden ayrılmış başı ile döner (872/875).

Bu tarihten sonra Pavlaki gücü kırılır. Ama direnişleri sürer. 932-962 yılları arasında Bizans'a karşı mücadeleyi bu kez Hamdaniler'le ittifak halinde yürütürler.

970'lerin başında Çemişgezekli Bizans imparatoru John Zimisces (969-976), çok büyük bir Pavlaki nüfusu "Chalybian" dağlarından (Halıya, Tzanika, Eski Dersim) alıp Trakya'ya iskan ettirdi.

Trakya'ya yerleştirilen bu Pavlaki kolonilerinden The Alexiad adlı kitabında Anna Comnena da söz etmektedir. Kaynaklara göre bu sürgünün esas nedeni onların Araplar'la ittifakının oluşturduğu tehditti.

Ama bu sürgünler Bizans için istenen sonuçları üretmediği gibi, Bogomolizm adı altında bilinen Balkan Pavlakiliğini doğurdu. Bulgaristan, Arnavutluk, Sırbistan, Dalmatya, Hırvatistan, Bosna-Hersek ve çevresinde 14'üncü yüzyıl başında Pavlakilik henüz canlıydı. Sonraları İslamlaştırılrsa da Bosna kilisesi Osmanlı hakimiyetinin başlarında Pavlaki (Bogomil) bir kimliğe sahipti. Gibon, 18'inci yüzyıl sonunda bile Trakya'da Heamus Dağı ve vadilerinde Yunan ve Türk baskısı altında tutulan bir Pavlaki kolonisinden söz etmektedir.

Sonraları Babailer'le karışan ve onların öncelleri olan Pavlakiler, Dersim'in eski halk tabakasıyla ilişkilidirler.

DERSİM'İN ŞECERESİ (XII) **[...]**

DERSİM'İN ŞECERESİ (XIII)

1021'de Deylemler Ermenistan'a girdiler. Bu istila ağırlıkla Kafkasya üzerinden gelişti. Yaklaşık aynı sıralarda Selçuk akınları da başladı. Malazgirt'te Bizans savunmasının çökmesi ile birlikte fethedilen topraklarda çeşitli beylikler yükseldi.

Selçuklular sonrasında Kırmanciye topraklarında sırasıyla Moğollar, Timuriler, Kara ve Ak Koyunlular, Safeviler ve Osmanlılar göründüler. Bu istilalar boyunca Dersim'de en süreklilik gösteren oluşum Çemişgezek Konfederasyonu'dur.

Dersimliler'in adı geçen güçlerle ilişkileri bu konfederasyonun tarihinde saklıdır.

Başka deyişle, Çaldıran Savaşı (1514)'na öngelen dönemde Dersim coğrafyasındaki en önemli oluşum Çemişgezek Beyliği'dir.

Bu nedenle bu beyliğin tarihi üzerinde özetle durmak zorundayım.

ÇEMİŞGEZEK BEYLİĞİ

Şerefname’de bu beyliğin tarihi anahatlarıyla anlatılmıştır.

Şeref Han’ın kaydedtiği geleneğe göre Çemişgezek beyleri Saltuklular (1071-1202)’dan gelmez. Erzurum başkentli Saltuklular Beyliği’nin emirlerinden Melkiş (Melik Şah)’in soyundan geldikleri için “Melkişiler” olarak bilinmişlerdir.

Şeref Han’ın Melkiş (Melik Şah) dediği emir, İzzeddin Saltuk’un torunu, Nasıreddin Mehmet’in de oğludur. Nasıreddin Mehmet, Doğu Dersim’de izleri henüz yaşayan, adı türkülerimizde de geçen ünlü Mama Hatun’un kardeşidir. Kaynaklar O’nun oğlu Melkiş (Melik Şah)’ten Ali Şah, Melik Şah, Rükneddin Melik Şah veya Alaeddin Melik-Şah gibi ad ve ünvanlarla sözedeler. 1190-1200 tarihleri arasında yaklaşık on yıl yönetmiş olan Saltuklu emiresi Mama Hatun’dan hemen sonraki yöneticidir (1200-1202).

Selçuklular’dan bağımsızlaşma girişiminde bulunan Melkiş (Melik Şah), bu girişimi yüzünden patlak veren savaş sırasında kendi başkenti Erzurum’u yitirir. Erzurum Selçuklular’ın işgali altına girer. Ama önemlice bir bölümü daha önce de Saltuklu devletine dahil olan Mamekiye (“Tunceli”), Mıcingerd (Sarıkamış-Pasinler arasındaki bölge) ve diğer topraklarda Saltuklular’ın direnişi devam eder. Dersim dağlarına çekilen Melik Şah, burada Çemişgezek Beyliği’ni kurar. Şerefname’ye göre Çemişgezek beyliğinin sonraki yöneticileri de onun soyundandır.

Böylece Çemişgezek Beyliği’nin gerçekte 1071/2’de kurulduğu söylenen Erzurum merkezli Saltuklular Beyliği’nin bir devamı olduğu anlaşılıyor. Sadece başkenti Erzurum’dan Çemişgezek’e taşınmış gibidir.

İlki 1202 yılında sona ermiş, çok geçmeden diğeri başlamıştır.

Şerefname, bu beyliğin 32 kale ve 16 nahiyeyi kapsayacak denli büyük olduğunu kaydederse de, bu yerlerin hepsini saymaz. Mıcingerd gibi Erzurum’a bağlı bazı bölgelerin yanısıra başka kaynaklardaki bilgilere göre Malatya ve Harput’unda da bir dönem boyunca Çemişgezek Beyliği’ne dahil oldukları anlaşılmaktadır.

Çemişgezek Beyliği’nin 13’üncü yüzyıl başlarında doğduğu hemen hemen kesindir. Ama eldeki veriler bu beyliğin başlangıcı konusunda kesin bir tarih vermek için henüz yeterli değildir.

Saltuklular’dan bu yüzyılın en ünlü isminin Babai önderlerinden Sarı Saltuk olduğunu biliyoruz. Şeref Han’ın Melkiş (Melik Şah) olarak referans verdiği kurucunun Sarı Saltuk olması olanaksız değildir. Saltukname’de anlatılanların Babai ayaklanmasının yanısıra Saltuklu ve Çemişgezek beyliklerinin öyküsü ile ilişkisi de kurulabilir.

Şerefname’deki bilgilere göre bu beyliğin yöneticileri ve onlara bağlı olanlar yukarıda sözü edilen Melik Şah’ın kendisinin veya onun soyundan gelen ve yine Melkiş (Melik Şah) diye bilinen kurucu şahsın adından dolayı Melkişiler diye bilinmişlerdir.

Kirzioğlu’nun aktardığı bir geleneğe göre, Saltuklular Çanistan (Eski Dersim)’in yerlileridir.

Onların bölgeye Malazgirt savaşı sonrasında geldikleri doğru değildir. Örneğin “Tevarih-i Cedid-i Mirat-ı Cihan” adlı eserde onların daha 941/942 yılında Eski Dersim (Tzanica)’in Pasin-Erzincan-İspir gibi bölgelerinde buldukları kaydediliyor (aktaran Kars Tarihi, Kirzioğlu).

ÇEMİŞGEZEK BEYLİĞİNİN BAZI YÖNETİCİLERİ VE DÖNEMLERİ HAKKINDA ÖZET BİLGİLER

TACEDDİN YALMAN (BELAN, BALAN, 1389?-1402/1460?)

Benim ulaşabildiğim verilere göre Emir Yelman, Timur’un 1393-1394 Anadolu seferi sırasında Erzincan emiri Tahirten (Mutahharten)’e bağımlıdır. 1394’te Tahirten’le birlikte Timur’la görüşüp bağlılık bildirmiştir. 1389’da Tahirten ile Akkoyunlular arasında barışı sağlamak için arabuluculuk yapar. Timur ve Bayezid arasında 1402 yılında yapılan savaş sırasında Timur’a tabidir (Bk. Prof. Dr. Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, cilt II, s. 162-296).

Üstündeki yazıtta Timur döneminde Taceddin Yalman (Taceddin Yalmak) tarafından yaptırıldığı kayıtlı olan Çemişgezek'teki Yelmaniye Camii'nin onun adını taşıdığını düşünüyorum.

BİRİNCİ ŞAH HASAN (1460?-1473?)

Şerefname'ye göre bu emir zamanında Akkoyunlu Uzun Hasan Hırbendelu aşiretiyle Çemişgezek Beyliği'ni istila etmiş, beyliği ondan almıştır.

Çemişgezek'in hangi Akkoyunlu yöneticisi tarafından, hangi tarihte istila edildiği çok net değildir. Bazı kaynaklara göre bu istila 14'üncü yüzyıl başlarında, bazılarına göre de 1433 veya 1461 yılında yer almıştır. Dolayısıyla sözkonusu istila sırasında Çemişgezek emirinin kim olduğu da kesin değildir.

Fatih Sultan Mehmet ile Uzun Hasan arasındaki savaş sırasında Çemişgezek emiri bu Şeyh Hasan'dır (1461). Uzun Hasan tarafından elçi olarak Fatih'le görüşmeye yollanan heyetin başkanıdır. Uzun Hasan'ın annesi Sare Hatun da bu heyettedir.

Bu Çemişgezek emirinin adı bazı kayıtlarda "Şeyh Hüseyin" olarak verilir.

MANSUR SUHRAB (1476?-?)

Birinci Şah Hasan'ın oğlu ve halefi. Minorsky, onun adını "Mansur Suhrab Bey" olarak tespit eder. Bacısı ya da kızı Akkoyunlu sultanı Halil'le evli. Akkoyunlu Halil'in İran'ın Fars eyaleti valisi olduğu sırada düzenlenen bir geçit töreninde kendisinden "Büyük Emir" olarak sözedilen Mansur Suhrab da hazır bulunmuştur (1476).

(Bk. Minorsky, A Civil and Military Review in Fars İn 1476).

HACI RÜSTEM (ölm. 1514)

Mansur Sohrab'ın oğlu ve halefi.

Uzun süre Kemah'ı yönetti. Fatih Sultan Mehmet'in 1473'te Kemah Kalesi üstüne seferi ve Uzun Hasan'la savaşı sırasında Kemah Kalesi'nin Fatih'e teslim edilmesini engelleyen kişi olarak bilinir (Bu olay için bk.Naşıt Uluğ).

Sonraları Kemah da dahil olmak üzere Çemişgezek yönetimini Şah İsmail Safevi'nin halifesi Nur Ali Halife'ye (ölm. 1512) bırakıp İran'a gitti. Kendisine Şah İsmail tarafından Irak'a bağlı (Irak ve Isfahan yöresinde) bazı toprakların yönetimi verildi. Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail'le birlikte dövuştü.

Yenilgiyi takiben Yavuz Selim'le görüşmeye gittiğinde, kendisi, torunu ve kendi aşireti Melkişiler'in önde gelenlerinden 40 kişi ile birlikte katledildi.

İKİNCİ ŞAH HASAN (PİR HASAN, PİR HÜSEYİN, 1514-1543/1544?)

Hacı Rüstem'in oğlu. Benim görüşüme göre Dersim geleneğinin Şeyh Hasan olarak referans verdiklerinden biri budur. Bu gelenekteki Irak-Mısır-Malatya seyahati onun dönüşüdür. Çemişgezek emiri Birinci Şeyh Hasan (Şah Hasan), bu Şeyh Hasan'ın büyük dedesidir.

Şerefname bu Şeyh Hasan'dan bazen "Pir Hüseyin", bazen de "Pir Hasan" diye sözeder. Babası Yavuz Selim tarafından öldürüldüğünde Irak'taydı. Olayı duyar duymaz Mısır'a iltica edip Osmanlılar'a karşı Mısır Memlük Sultanı'nın hizmetine girmeye karar verdi. İlkın Irak'tan Malatya'ya gitti. Burada Mısır Memlükleri'ne bağlı Malatya valisi Mamay Haseki'yle görüştü. Bu görüşmede Memay Bey'in tavsiyesi üzerine Mısır'a gitmekten vazgeçip o sırada Amasya'da bulunan kendi babası ve oğlunun katili Yavuz Selim'le görüşmeye karar verdi. Bu görüşmede kendisine Çemişgezek Beyliği iade edildi. Bir ordu toplayıp Çemişgezek'e gitti. Bu sıradaki Safevi yöneticiyi yenilgiye uğratıp beyliği geri aldı. Tam 30 yıl yönettikten sonra geride 16 erkek çocuğu bırakarak öldü. Bu oğulları ve torunları hakkındaki ayrıntılar Şerefname'de mevcuttur.

16 oğlunun adları şöyledir:

Halid: Çaldıran'dan hemen sonra dedesi ile birlikte Yavuz Selim tarafından öldürtüldü.

Muhammedi: Mıcingerd sancak beyi

Rüstem: Bölünmeden sonra Pertek sancak beyi

Yusuf

Pilten: Kanuni zamanında Mıcingerd sancak beyi.

Keykubad

Behlül

Muhsin

Yakup

Ferhşad: Mıcingerd'in ilk sancak beyi. Ağabeyi Muhammedi ölünce onun çocukları henüz küçük olduğundan Mıcingerd sancağının yönetimi Kanuni tarafından Ferhşad'a verildi.

Ali

Külay (Gülabi): Serdar Mustafa Paşa'nın Şirvan seferinde Çıldır'da öldürüldü.

Keyhüsrev: Sakaman sancak beyi.

Keykavus

Perviz

Yalman (Yaman, Süleyman).

ÇEMİŞGEZEK BEYLİĞİNİN BÖLÜNÜŞÜ VE SONRASI

İkinci Şah Hasan (Pir Hasan) öldükten sonra oğulları arasında anlaşmazlıklar patlak verdi. Sonunda Kanuni Sultan Süleyman'a başvurup beyliğin kendi aralarında bölünmesine neden oldular.

Böylece İkinci Şah Hasan (Pir Hasan) birleşik Çemişgezek Beyliği'nin son emiri oldu.

Pir Hasan'dan sonraki bölünmede ilkin Mıcingerd ve Pertek, sonra da Sakaman (Sağman) sancakları oluşturuldu. Bunlar Melkişiler'in yönetimine verildi. Çemişgezek merkez sancağı ise bu sırada Osmanlılar'ın yönetimi ve mülkiyetine geçti.

MICINGERD BEYLERİ: İlk Mıcingerd sancak beyi Şah Hasan'ın büyük oğlu Muhammedi'dir. Onu takiben bu sancağı sırasıyla kardeşleri Ferhşad ve Pilten, daha sonra da Pilten'in oğulları ve torunları yönettiler.

PERTEK BEYLERİ: Bu sancağın yönetimi Şah Hasan'ın ikinci oğlu Rüstem'e verildi Pertek sancağının ilk beyi odur. Sonra da onun oğlu Baysungur yönetti.

SEQEMAN (SAKAMAN) BEYLERİ: Daha sonraları sancak yapılan Sakaman'ın ilk yöneticisi Şah Hasan'ın oğlu Keyhüsrev'dir. Sonra da onun oğulları ve torunları yönettiler.

Bu üç sancağın yöneticileri ve yakınları Çemişgezek aşiret konfederasyonunun da yöneticileriydi